

Determinanten van kiesgedrag

Electorale verhoudingen in
een Gentse arbeiderswijk aan
de vooravond van
de Eerste Wereldoorlog

HENK DE SMAELE
Aspirant FWO Vlaanderen
KU Leuven

Peilen naar de leefwereld en de opvattingen van de "lagere bevolkingsklassen" uit het verleden blijft moeilijk. De noodzaak van dergelijk onderzoek wordt nochtans sterk gevoeld. Hoe kan men bijvoorbeeld het succes van een sociale beweging of politieke partij begrijpen, zonder gegevens over de achterban? Die gegevens liggen echter niet voor het rapen en de historicus moet meestal zwoegen om onvolledige reeksen samen te stellen, waarvan de betrouwbaarheid dan nog twijfelachtig blijft. In deze bijdrage tracht ik door te stoten tot de anonieme Gentse kiezer uit een arbeiderswijk, in de hoop sociale gegevens te kunnen koppelen aan politieke en levensbeschouwelijke preferenties.^(*)

1. VERKIEZINGSONDERZOEK¹

1.1. Verschillende benaderingswijzen

De belangrijkste vraag in het verkiezingsonderzoek is: wie stemt voor welke partij? Een deel van het antwoord lijkt te vinden in de verkiezingsuitslagen. Verkiezingen zijn eigenlijk grote anonieme opiniepeilingen, die ons inlichten

---

(*) Met dank aan Prof. E. Lamberts en Prof. J. Art, evenals aan de anonieme leden van het leescomité, die elk met hun bemerkings hebben bijgedragen tot het bijschaven van de tekst.

¹ Nog steeds (voor België) een belangrijk overzicht bij: E. Witte, 1979, aangevuld met E. Witte, 1990. Meer algemeen en internationaal: E. Witte, 1996, 139-148; K. von Beyme, 1985, 276-310; themanummer "The Intellectual History of Election Studies" van *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, nr. 3.

over de politieke voorkeur van de bevolking van een bepaalde kiesomschrijving op een gegeven ogenblik. Het eerste verkiezingsonderzoek was dan ook een soort "politieke geografie": de politieke kleur van de verschillende regio's werd in kaart gebracht, en vervolgens verklaard vanuit de karakteristieken van de betrokken omschrijvingen. Deze "ecologische" methode werd vooral, vanaf het begin van de eeuw, in Frankrijk ontwikkeld. André Siegfried kan beschouwd worden als de grondlegger van de school, met Charles Seignobos en Gaston Génique als belangrijke aanhangers. Ook buiten Frankrijk werden, door sociaal-economische gegevens te correleren aan verkiezingsuitslagen, uitspraken gedaan over determinanten van het kiesgedrag. Het kan echter riskant zijn om conclusies over *individueel kiesgedrag* af te leiden uit *gegroepeerde gegevens*, wat verkiezingsresultaten per definitie zijn. Dat toonde de Amerikaan W.S. Robinson aan in een klassiek geworden artikel uit 1950 in de *American Sociological Review*.² Sindsdien werd het ecologisch onderzoek door de politologen met wantrouwen bejegend. Het gebruik van opiniepeilingen, een Amerikaanse innovatie in het naoorlogse psefologisch onderzoek, kreeg daardoor alle aandacht. Het interviewen van kiezers laat uiteraard veel beter toe tot conclusies te komen over kiesgedrag. Hier kan men werken met individuele in plaats van gegroepeerde gegevens. Het is natuurlijk een arbeidsintensieve en dure onderzoeksmethode, en vermits de opiniepeilingen in de meeste landen pas in de jaren 1950 of 1960 zijn ingevoerd, laat het niet toe om ver in de tijd terug te keren. De vooruitgang binnen het ecologisch onderzoek mag mede daarom niet over het hoofd worden gezien. Vooral in de Scandinavische landen, die op vlak van electoraal onderzoek mee aan de spits staan, is er een blijvende aandacht geweest voor de ecologische analyse. In recente publicaties van S.R. Thomsen worden gesofisticeerde methoden aangereikt, die wél toelaten uit gegroepeerde gegevens gevolgtrekkingen te doen over kiesgedrag (Thomsen, 1987; Berglund en Thomsen, 1990).

De meningsverschillen zijn niet alleen te situeren op het methodologische vlak. Het onderzoek deed uiteenlopende visies op de determinanten van het kiesgedrag ontstaan. In het Franse onderzoek over de politieke kleur van verscheidene departementen, bleek dat de verklaring vaak moest gezocht worden in een ver verleden, vóór de Franse Revolutie. *Religie* werd vaak als belangrijkste determinant aangeduid (Rémond, 1988). De Amerikaan Paul Lazarsfeld volgde in de jaren 1940 panels van kiezers vóór, tijdens en na de kiescampagne. Hij stelde vast dat weinig kiezers hun mening wijzigden. Hij ontwikkelde daarop een model dat stemgedrag aan het lidmaatschap van

---

² Ik vertaalde "aggregate" (Fr.: "agrégé") als "gegroepeerd". Dit staat t.o.v. "individueel". Over het verschil tussen beide, zie: A.-P. Frogner, 1975, 391-395.

sociale groepen koppelde. Deze *sociologische* benadering raakte bekend als de "Columbia-school". Vanaf de late jaren 1950 werd het succes ervan enigszins overvleugeld door de opgang van de "Michigan-school", die een *psychologische* interesse aan het onderzoek toevoegde. De verklaring van het kiesgedrag werd gezocht bij attitudes en percepties van de kiezers, en minder in hun sociale positie. *Party identification* werd het centrale begrip (Miller, 1994). In Groot-Brittannië groeide consensus over het belang van *klasse* als belangrijkste verklaringsfactor voor electoraal gedrag. In 1969 verscheen de eerste editie van *Political Change in Britain*, een werk van David Butler en Donald Stokes dat een diepgaande invloed uitoefende. Er werd in beschreven hoe, aan het begin van deze eeuw en duidelijk vanaf de Eerste Wereldoorlog, de levensbeschouwelijke breuklijn aan belang inboette ten voordele van de sociaal-economische. De auteurs gaven ook aan hoe vanaf de jaren 1960 deze klassen- tegenstelling "verjaarde" en afzwakte (Butler en Stokes, 1974, vnl. 155-208; Curtice, 1994). De Nederlandse academici volgden op de voet de ontwikkelingen in de Verenigde Staten en lieten zich sterk beïnvloeden door de Michigan-benadering (Van der Eijk en Niemöller, 1994), terwijl de Belgische vorsers vast bleven houden aan de sociologische verklaring.³ Een combinatie van beide modellen is aanwezig in het Duitse verkiezingsonderzoek (Kaase en Klingeman, 1994). In de Scandinavische landen bleek de tegenstelling *centrum-periferie* van groot belang (Valen en Aardal, 1994).

Hoe divers deze theorieën ook mogen zijn, ze hadden toch zeker één kenmerk gemeen: de nadruk op de lange termijn en de stabiliteit. Politieke verandering was een proces van lange adem. Dat werd het duidelijkst verwoord in wat men de *freezing*-theorie van Lipset en Rokkan is gaan noemen. De auteurs schetsten in 1967 in een klassiek geworden inleiding op *Party Systems and Voter Alignments* een model dat de partijontwikkeling in de verschillende Europese landen moest helpen verklaren. Het is het bekende en vaak gebruikte *breuklijnenmodel*. De breuklijnen ontstonden als gevolg van de nationale en industriële revoluties, en werden gaandeweg vertaald in het partijstelsel. De partijalternatieven die vorm kregen in de periode van de doorbraak van de democratie, "bevroren" en bleven nagenoeg ongewijzigd bestaan tot op "vandaag" (Lipset en Rokkan, 1967, 1-64). Lipset en Rokkan schreven in 1967. In de jaren 1970 bleek het electoraat echter compleet los te slaan, en het partijstelsel leek te ontvriezen. De aandacht richtte zich nu op de volatiliteit (Bartolini en Mair, 1990, vnl. 55-67; Curtice, 1994, 267-286).⁴ Economische bena-

---

³ M. Swyngedouw et al., 1993, 15: "Tot op heden sloten onze analyses aan bij de zogenaamde 'Columbia-School' (...)"

⁴ Vgl. voor België: M. Elchardus en A. Derks, 1996 en B. Rihoux, 1996.

deringen en *rational choice*-theorieën leken de recente evolutie beter te verklaren. De individuele burger kiest rationeel uit het politieke aanbod, zonder zich gebonden te voelen aan deze of gene partij. Deze marktbenadering van de politiek vindt geen consensus, maar de electorale analyse heeft nu wel verscherpte aandacht voor de *floating voters* en de *issue voting*.

1.2. Historisch verkiezingsonderzoek: 19e-eeuws België

De moderne pefologie heeft dus te kampen met twee categorieën problemen: *methodologische* (gegroeperde vs. individuele gegevens) en *theoretisch-inhoudelijke* (stabiliteit vs. volatiliteit, sociologische vs. psychologische verklaringen, breuklijnen...). De historicus herkent deze problemen.

1.2.1. Bronnen en methode

Het is evident dat de historische analyse begint bij de *verkiezingsresultaten*. Ze laten toe voor elke periode een politieke kaart van België op te maken en de steunpunten van de partijen aan te duiden. De katholieke partij wierf traditioneel op het platteland, de liberale (en nadien ook de socialistische) partij stond sterk in de steden. Er waren hierop uiteraard uitzonderingen. Zo bijvoorbeeld de streek ten zuiden van Oudenaarde, die, alhoewel landelijk, liberaal gezind was. De interessante studies van Veronique Adriaens en Leon Dhaene hierover tonen aan dat dit afwijkend patroon zijn wortels vond in het Ancien Régime (Adriaens, 1991; Dhaene, 1988). Het heuvelachtige, relatief onherbergzame gebied trok van oudsher gemarginaliseerden en criminelen aan. De afwezigheid van kasteelheren en kerkelijke instellingen maakte het tot een toevluchtsoord. In de 16e eeuw zochten vervolgte protestanten een onderkomen in dit gebied, dat daarom ook de "geuzenhoek" werd (en wordt) genoemd. Zo heerste er al sinds lang een traditie van verzet tegen de burgerlijke en kerkelijke overheid. De lokale machtige familieclans kozen in het nieuwe België dan ook voor het liberale kamp en zij bleven de bestuursfuncties verder monopoliseren. Deze studies zijn zeer verhelderend, omdat ze tevens het succes van de conservatieven in andere plattelandsarrondissementen duiden. De katholicisering van de boerenbevolking elders te lande was wél geslaagd, de clerus genoot er wél een groot prestige, de lokale landheren sloten er aan bij de conservatieven enzovoort. De waarde van de Franse ecologische onderzoekstraditie blijkt uit dit soort studies zeer duidelijk: het langetermijnperspectief en de nadruk op de stabiliteit zijn hier zeer vruchtbaar. Maar hier ligt precies ook de beperking: wat als men de snel evoluerende, heterogene stedelijke samenleving wil bestuderen? Dan stellen de verkiezingsresultaten de historicus voor specifieke problemen.

Vooreerst de *kiesomschrijving*. De zetelverdeling bij de nationale verkiezingen gebeurt op het niveau van het kiesarrondissement. De kleinste omschrijving waarvan men de resultaten kan achterhalen, is het kanton. Dat vormt weinig problemen voor plattelandsregio's, maar voor stedelijke gebieden is het kanton een vrij ruwe omschrijving die wijken van uiteenlopende aard bevat. Men kan wel de oorspronkelijke processen-verbaal van de telbureaus raadplegen, maar vermits elk bureau de stembiljetten ontving van twee, later drie stembureaus, leveren die gegevens weinig meerwaarde op.⁵ Resultaten van gemeenteraadsverkiezingen kunnen deels een oplossing bieden.

Het *kiessysteem* vormt een tweede probleem. Vóór 1894 zijn we alleen ingelicht over de politieke voorkeur van de maatschappelijke elite; van 1894 tot 1919 werd de reële opinie vertekend door de toepassing van het algemeen meervoudig stemrecht. Iedere mannelijke Belg van 25 jaar die minstens één jaar gedomicilieerd was in dezelfde gemeente, kreeg één stem. Was hij daarbij minstens 35 jaar, gehuwd of weduwnaar met wettige nakomelingen, en betaalde hij een minimum van vijf frank persoonlijke belasting op de betrokken woning, dan kreeg hij er een stem bij. Ook de eigenaar van onroerend goed met een minimaal kadastraal inkomen van 48 frank of van een jaarlijkse rente van 100 frank kreeg een tweede stem. Verenigde hij de twee voorwaarden, of was hij "bekwaam" door het bezit van een hoger diploma of door de uitoefening van een door de wet vermelde functie, dan kreeg hij drie stemmen.⁶ Dit waren algemene voorwaarden, die op gans België van toepassing waren, maar precies daardoor traden reeds regionale verschillen op. Maurice Sauveur, die verbonden was aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, onderzocht de toepassing van het algemeen meervoudig stemrecht op basis van de kiezerslijsten van 1906-1907 (Sauveur, 1908). Hij toonde aan dat in de Waalse arrondissementen het aantal plurale kiezers veel hoger lag. In Aarlen bedroeg het aantal supplementaire stemmen op 100 kiezers voor de Kamer 84, in Tielt slechts 43, met een landsgemiddelde van 57. Bovendien waren er in de grote steden (Brussel, Gent, Antwerpen, Luik) minder meervoudige kiezers dan in kleinere steden of op het platteland, zowel in de groep van de "huisvaders" als de "eigenaars". In de stad waren er relatief weinig mensen eigenaar van een huis en veel arbeiders betaalden niet eens belasting op de kamers die ze

---

⁵ Deze processen-verbaal worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief, *Fonds Elections Parlementaires*. I.v.m. de Kamerverkiezingen van 1884 in het arrondissement Brussel probeerde ik toch enkele resultaten af te leiden uit de resultaten per telbureau (H. de Smaele, 1995, 72). Het is echter een vrij tijdrovende bezigheid, die relatief weinig oplevert.

⁶ Zie de exacte bepalingen in het art. 47 van de GW (zoals gewijzigd in 1893) en de wet van 12.4.1894 (*Moniteur Belge*, 15.4.1894).

bewoonden. Het historisch-electoraal onderzoek moet daarmee rekening houden. Nemen we bijvoorbeeld het arrondissement Bergen. De BWP behaalde daar in 1894 de monsterscore van 54,76% (Moyné, 1970, 76-77). Het was inderdaad een regio met een grote arbeiderspopulatie. Toch was het ook een kiesomschrijving met een relatief groot aantal plurale kiezers. 56,62% van de kiezers beschikte in 1894 maar over één stem; zij brachten maximaal 34,95% van het totale aantal stemmen uit.⁷ Dit betekent dat onder de socialistische stemmers heel wat plurale kiezers waren. Dit impliceert niet meteen dat de kiezers van de BWP geen arbeiders zouden zijn geweest. Zonder twijfel vulde een belangrijk gedeelte van de arbeidersbevolking in Bergen de voorwaarden om twee stemmen te krijgen. Dit beweerde ook reeds de Franse socioloog Barthelemy in 1912 in zijn monumentale studie *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*. De aaneenschakeling arbeider-één stem-socialistische partij werd door hem op overtuigende wijze geïnterpreteerd. De studie van de Saint-Moulin over het huisbezit in Seraing toonde aan dat een niet onaanzienlijk deel van de huizen door arbeiders werd gebouwd (de Saint-Moulin, 1969). Op die manier kwamen zij gemakkelijk in het bereik van twee of drie stemmen.

Met andere woorden: zelfs al zou het methodologisch wél verantwoord zijn op basis van gegroepede gegevens conclusies over het kiesgedrag van burgers af te leiden (wat nog steeds betwistbaar blijft), dan nog wordt de historicus voor zware praktische problemen gesteld. De sociale wetenschapper heeft een uitwijkmogelijkheid: de opiniepeilingen. De historicus moet op een andere manier aan individuele gegevens over stemgedrag geraken. De Britse collegae hebben het onschatbare voordeel over *pollbooks* te beschikken. Vóór de invoering van de geheime stemming in 1872 werd, veelal door plaatselijke drukkers, een lijst uitgegeven met de kiezers en de uitgebrachte stemmen (Vincent, 1967). Dit fenomeen was in België onbekend. Toch kan men ook hier vergelijkbare lijsten aantreffen. De electorale agenten waren uiteraard geïnteresseerd in het kiesgedrag van de burgers en in kleine gemeenschappen, waar de sociale controle groot was, was het niet moeilijk de politieke gezindheid van de burgers te achterhalen, te meer omdat de verkiezingen nonchalant georganiseerd waren. Zo vond Leon Dhaene een "Lyst der Kiezers van Synghem verdeeld in Twee Partyen ten jare 1860" (Dhaene, 1988, 779). Vooral sinds de wet van 9 juli 1877, die de voorgedrukte stembiljetten invoerde, werd het moeilijk voor partijleden om de stemgerechtigden te controleren (Eeckhout, 1928, 375-377). Toch bleef men verder lijsten met betrouwbare en onbetrouwbare kiezers opstellen. Het was een van de hoofdtaken van de lokale kies-

---

7. *Annuaire Statistique*, 1894.

verenigingen. Jan Art publiceerde een rapport uit 1890 van de Gentse katholieke voorman Th. Léger aan de nuntius waarin deze praktijk zeer duidelijk werd beschreven (Art, 1980).⁸ J. Verbeemen vond in een verzameling privé-papieren kiezerslijsten van Mechelen van 1878 en 1888, waarop liberale militanten de politieke kleur van de kiezers hadden aangeduid. Hij distilleerde uit dit uitzonderlijke document interessante gegevens over de verschuiving van een deel van de kiezers van de liberale naar de conservatieve partij (Verbeemen, 1964). Toch is het spijtig dat de auteur geen nauwkeuriger analyse heeft gemaakt van de aard van die verschuiving. Tussen 1878 en 1888 nam het aantal kiezers in Mechelen toe met 55,3%. Waren het de nieuwe kiezers die de katholieke partij kwamen versterken, of was er een grote groep Meche-laars die van politiek kamp veranderde? Het zou het onderwerp kunnen zijn van een interessante *case study* over electorale volatiliteit in de 19e eeuw.⁹

Ook de parochieclerus verzamelde volop gegevens over de burgers. De pastor stelde op last van de bisschop jaarlijks een *Status animarum* op. Jan Art vermeldt in zijn studie over de religieuze praktijk in het 19e-eeuwse bisdom Gent, dat daartoe vanaf 1910 registers werden ingevoerd waarin ruimte voorzien was voor de politieke opinie van de parochiaan (Art, 1979, 38-39). Hiervan werden geen ingevulde exemplaren teruggevonden. Dezelfde formulieren werden ook in het bisdom Brugge gebruikt, maar ondanks navraag, kon ook W. Rombauts geen ingevulde registers localiseren (Rombouts, 1971, 11). Zelf vond ik in het archief van de Gentse Sint-Stefanusparochie een kiezerslijst uit 1914 waarop de politieke betrouwbaarheid van een deel van de parochianen was aangeduid. Dit document zal in deze bijdrage de basis vormen voor een *case study* over kiesgedrag (zie 1.2.3).

1.2.2. Vraagstelling

Uit het overzicht van de verschillende benaderingswijzen is gebleken dat de vraag naar de stabiliteit van het kiesgedrag cruciaal is. Er werden dan ook reeds verscheidene methodes voorgesteld om de volatiliteit te meten. Gezien het uitgangspunt van deze bijdrage – een geannoteerde kiezerslijst uit 1914 –

---

⁸ Zie ook: ARA, Fonds Schollaert-Helleputte, 48: brief van een lid van de Leuvense katholieke kiesvereniging aan Franz Schollaert d.d. 30.1.1889, waaruit duidelijk blijkt dat de politieke sympathieën van de (oude en nieuwe) kiezers goed wordt bijgehouden. Vgl. Dechesne, 1974, 24-27.

⁹ De documenten lijken onder meer geschikt voor het opstellen van een *psephological tree* (M. Drake, 1971, 486-489), wat op zijn beurt zou toelaten de "moderne" volatiliteits-meettechnieken aan een historische case te testen.

moet aan deze centrale vraag enigszins voorbij worden gegaan. Het document is een momentopname en het langetermijnperspectief is dus afwezig. Toch zal in het besluit – zij het onrechtstreeks – op dit thema worden terugkeerd.

Wat hier wel expliciet aan bod moet komen is de vraag naar de mogelijke *determinanten van het kiesgedrag*. Daarbij wordt het *breuklijnenmodel* voor ogen gehouden. Toepassing van de theorieën van Lipset en Rokkan op de Belgische situatie leverde het inzicht op dat er in het politieke landschap drie breuklijnen aanwezig zijn: de levensbeschouwelijke, de sociaal-economische en de communautaire. Dat dit ook voor het einde van de 19e eeuw gold, blijkt uit een artikel dat Emile de Laveleye in 1884 voor de Londense *Pall Mall Gazette* schreef, en dat in Nederlandse vertaling werd afgedrukt in het Gentse liberaal-flamingantische *Volksbelang*. De Luikse hoogleraar schreef:

“Benevens de godsdienstige vraagstukken, die van overwegend belang zijn, heeft men in onze eeuw twee andere vraagstukken, die onder onze tijdgenooten hevige worstelingen te weeg brengen. Ik wil spreken van het sociale vraagstuk en van het vraagstuk der nationaliteiten.”¹⁰

In 1884 oordeelde de Laveleye dus dat de levensbeschouwelijke breuklijn de belangrijkste was. Hoe kon het ook anders in volle schoolstrijd? Zelf hoopte hij dat de taalkwestie aan belang zou winnen. Maar een half jaar later verscheen, op 15.000 gratis exemplaren, het eerste nummer van *Vooruit*. Daarin stond te lezen:

“De bazen betalen geen beter loon of zij katholiek of liberaal zijn, als het er dus op aankomt voor de werklieden te strijden, mag er ook naar geen verschil van opinie worden gezien. (...) Hoe godsdienstig- of liberaalgezind gij ook zijt, niemand van u kan loochenen dat er tegenover de werklieden schandelijke onrechtvaardigheden gebeuren. (...) Werklieden van Gent, zonen van Artevelde, van die kloeke strijders voor brood, vrijheid en recht, helpt ons mede om de slavernij van onzen stand te doen eindigen en voorspoed in onze huisgezinnen te brengen.”¹¹

Een duidelijk appèl van de socialistische arbeidersbeweging aan het klassenbewustzijn.

Welke breuklijn woog door aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog? In de Britse historiografie werd over deze vraag al heel wat gediscussieerd.

---

10. “‘The Pall Mall Gazette’ en Prof. de Laveleye”, *Het Volksbelang*, 9.2.1884.

11. “Aan onze lezers”, *Vooruit*, 31.8.1884.

Overheersend is toch het beeld dat in het eerste decennium van deze eeuw de verkiezingen de "uitdrukking werden van de democratische klassenstrijd". Volgens sommigen betekende dat het begin van het einde van de liberale partij, terwijl anderen staande houden dat de doorbraak van de sociale strijd vóór de Eerste Wereldoorlog ten goede kwam aan de (vernieuwde) liberalen (Pelling, 1967; Clarke, 1972; Laybourn, 1995). Weinigen lijken te betwijfelen dat de evolutie ging in de richting van de klassenstrijd en weg van de religieuze tegenstellingen die overheersend waren gedurende de 19e eeuw (Machin, 1987). Met andere woorden: klasse werd de determinerende factor voor het kiesgedrag. Vond deze evolutie ook in België plaats?

Niemand zal ontkennen dat de sociale kwestie op het einde van de eeuw vooraan op de politieke agenda kwam te staan. Vooral de gebeurtenissen van 1886 brachten een grote schok teweeg. Toch bleef de conservatieve partij van 1884 tot 1914 van een absolute meerderheid in het parlement genieten. John Bartier heeft op overtuigende wijze aangetoond hoe naar het einde van de 19e eeuw een gedeelte van de *traditioneel liberale burgerij* naar de conservatieve partij overging (Bartier, 1968). Deze evolutie was heel duidelijk in Brussel, waar de Onafhankelijken in 1884 de liberalen volledig onverwacht versloegen, wat meteen het einde van het liberaal ministerie betekende (de Smaele, 1995). De katholieke partij wist bovendien meer dan de liberale in te spelen op de democratisering en kon een gedeelte van de *arbeidersbevolking* voor zich winnen (Lamberts, 1993, 272-274). De grote concurrent daarbij was de socialistische Belgische Werkliedenpartij. Deze partij wist bij de eerste verkiezingen met algemeen meervoudig stemrecht in 1894 meteen 28 Kamerzetels in de wacht te slepen. Alle zetels werden gewonnen in de Waalse industriebekkens, steeds ten koste van de liberalen. De positie van de katholieken in de Kamer werd in 1894 zelfs verstevigd. Dit deed de Amerikaanse historicus Carl Strikwerda besluiten dat het Belgisch katholicisme een "distinctive path" bewandelde en "should probably be seen as perhaps the most successful example of a revitalized religion." De belangrijkste reden daarvoor was "the support given during the late nineteenth century to emancipatory movements of farmers, the lower middle class, workers and Flemish nationalists by key Catholic leaders." De succesvolle strategieën van de christen-democraten worden gezien als de hoofdoorzaak voor het herleven van het katholicisme in België. Zij wisten in te spelen op specifieke noden en eisen van de bevolking (Strikwerda, 1995). Deze benadering lijkt aan te sluiten bij het "markt-model": voor een grote groep burgers was er een "comparatief voordeel" verbonden aan het stemmen voor de katholieke partij. Ligt daar de verklaring voor het behoud van de conservatieve meerderheid? Of zijn er aanwijzingen dat er een katholieke *subcultuur* bestond, die zichzelf in stand kon houden, en waarin conservatief stemgedrag evident was? Was religie met andere woorden dé determinant, of was klasse uiteindelijk fundamentele?

1.2.3. Case study aan de hand van een interessant document

Deze vraagstelling wordt behandeld met behulp van een geannoteerde kiezerslijst.¹² De lijst geeft, per straat en per huisnummer, alle ingeschreven kiezers voor 1914-1915, met opgave van beroep en het aantal stemmen voor de Kamer-, Senaats-, provincieraads- en gemeenteraadsverkiezingen. De lijst is gedrukt bij de Gentse katholieke uitgever Siffer (die trouwens zelf kandidaat was bij de verkiezingen) en hanteert de parochiale indeling, zodat gerust kan besloten worden dat het een werkinstrument was voor de katholiek propagandisten (vgl. Art, 1980, 406). Vergelijking met de officiële en definitieve kiezerslijsten die bewaard zijn in het stadsarchief, wijst uit dat het document op basis van die definitieve lijsten is opgemaakt. De lijst was dus niet bedoeld als hulpinstrument voor het corrigeren van de kiezerslijsten door de partijmilitanten. In totaal gaat het om 1.538 personen, waarvan 1.065 (69,25%) een "beoordeling" meekregen via een annotatie (+, -, 0). Hoe die annotaties tot stand kwamen, is niet bekend. Was het de (onder)pastoor die op huisbezoek ging en de burens uithoorde? Waren er meerdere "informanten" bij het speurwerk betrokken? Vermits de eerste straten grondiger werden geannoteerd, en in de laatste straten (vanaf de Palingstraat) enkel nog de betrouwbare kiezers werden aangeduid, lijkt het aangewezen dat slechts één persoon de aantekeningen maakte. Over de interpretatie en de betrouwbaarheid van de annotaties, volgt straks meer.

In deze gevalstudie wordt eerst de buurt, de Gentse Sint-Stefanusparochie, aan een nader onderzoek onderworpen. Met name wordt getracht de wijk te typeren op sociaal en religieus gebied. Bovendien wordt het plaatselijke "verzuielde" verenigingsleven kort besproken. Daarna wordt het eigenlijke "electorale onderzoek" uitgevoerd, waarbij zowel met verkiezingsresultaten als met de geannoteerde kiezerslijst wordt gewerkt. Uit een combinatie van de *gegroepeerde gegevens* (verkiezingsresultaten, gegevens over kerkelijkheid, sociaal-economische gegevens) en de *individuele gegevens* (de kiezerslijst) worden besluiten getrokken over het belang van klasse en religie als electorale determinanten. Daarbij wordt heel wat gerekend. De percentages en de diagrammen die daarvan het resultaat zijn, mogen echter niet geïnterpreteerd worden als exacte gegevens, die perfect de realiteit weerspiegelen. Toch kunnen de verhoudingen die erin tot uiting komen verhelderend zijn bij de behandeling van de vraagstelling. Ook de term "determinant" kan voor misverstanden zorgen. Wellicht roept het voor sommigen het beeld op van een meccannoos of een leerkracht scheikunde. Uit het vervolg zal - hoop ik - blijken dat

---

¹² Gent, Klooster der Augustijnen, Archief van de Kerkfabriek van Sint-Stefanus, A.8.1.

deze associatie onterecht is. Er wordt wél getracht uitspraken te doen over politieke preferenties van groepen, waarin generaliserende begrippen als "klasse", "beroep" en "religie" een rol spelen, en we aarzelen dan ook niet deze factoren, wanneer ze relevant blijken te zijn, als "determinanten" aan te duiden.

2. DE GENTSE SINT-STEFANUSPAROCHIE¹³

In 1802 werd de kaart van onze kerkprovincie hertekend, als gevolg van het concordaat tussen Napoleon en Pius VII een jaar eerder. Ook het Gentse bisdom kreeg een nieuwe indeling. Volgens de nieuwe bepalingen kon een gerechtelijk kanton slechts één parochie bevatten. Zo telde de stad vier parochies, die werden aangevuld met zestien "succursalen" en vijf "openbare bidplaatsen". Sint-Stefanus werd opgericht als een succursale van de Sint-Salvatorsparochie, ook wel Heilige-Kerst genoemd. Alhoewel het onderscheid tussen succursalen en zelfstandige parochies nooit werd opgeheven, verloor het wel aan betekenis. In de praktijk werd en wordt dus gesproken over de Sint-Stefanusparochie.¹⁴ Het was een nieuwe omschrijving, die niet terugging tot het Ancien Régime. Bij de oprichting werd het grondgebied nog grotendeels omgeven door "natuurlijke grenzen". In het zuidoosten werd de parochie begrensd door de Leie (van het Sluizeken tot het Sint-Veerleplein), in het westen door de Lieve, in het noorden door de stadsgracht en de omwallingen. De grenzen bleven sinds de oprichting onveranderd.

De bidplaats van de nieuwe parochie werd de kerk van de augustijnen, die in 1796 uit hun klooster waren verdreven. De gebouwen waren openbaar verkocht, maar pater Karel Volbracht had alles teruggekocht. Bisschop Etienne Fallot de Beaumont benoemde Volbracht in 1802 tot desservant van Sint-Stefanus. Sindsdien bleef de bediening van de parochie in handen van de Gentse augustijnen.

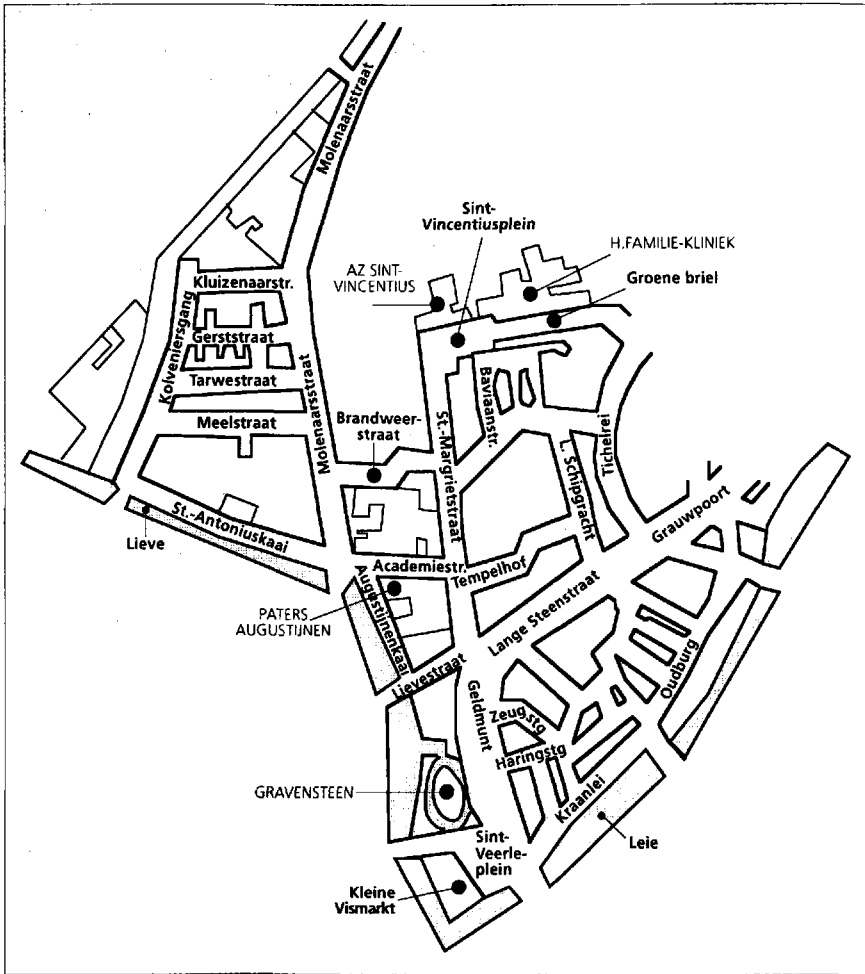
2.1. Sociale typering

Bij de oprichting moet de parochie ongeveer 5.300 zielen hebben geteld. Dit zou rond 1830 al opgelopen zijn tot circa 6.000, om een piek te bereiken in 1863 met zo'n 7.500 inwoners. Sint-Stefanus is immers gelegen in het noor-

---

¹³. Over de parochie, zie B. Sas, 1995 en H. de Smaele, 1996.

¹⁴. Een verschil was aanvankelijk wel dat de parochiepastoor zeker was van een staatswedde, terwijl de desservant van een hulpkerk zelf voor zijn inkomsten moest zorgen. Zie L. Preneel, 1989, 170. Tot in 1990 werd het onderscheid tussen parochies (1e en 2e klas) en succursalen nog vermeld in het *Jaarboek van het bisdom Gent*.

DE GENTSE SINT-STEFANUSPAROCHIE: HUIDIGE SITUATIE.
 VOOR EEN OVERZICHT VAN OUDE EN HUIDIGE STRAATNAMEN: ZIE TABELLEN
 7, 8 EN 9 (HUIDIGE BENAMINGEN TUSSEN HAAKJES).

delijke stadsgedeelte, dat in het begin van de 19e eeuw helemaal nog niet volgebouwd was. De buurt rond het Gravensteen en het "Patershol" was uiteraard reeds eeuwen bewoond, maar het terrein aan de stadsomwalling, de zogenaamde Groene Briel, was onbebouwd. Daarin kwam verandering door de industrialisering en de demografische groei. Pas na 1860, toen de stedelijke octrooirechten werden afgeschaft en de stadsuitbreiding zich buiten de omwallingen doorzette, werd de druk op de binnenstad iets minder. Het inwonersaantal op Sint-Stefanus daalde vanaf 1864 terug tot ongeveer 6.000 in 1871, om daarna weer te klimmen tot circa 7.000. In 1914 schatte de pastoor het aantal zielen op 7.270, misschien een te hoge schatting aangezien bij de bevolkingstelling van 1921 bleek dat het inwonersaantal 6.521 bedroeg. In de parochie zijn duidelijk twee kernen te onderscheiden: het Patershol en de buurt van de Molenaarsstraat.

Het Patershol

Ingesloten door de brede en deftige Geldmunt, Lange Steenstraat en Kraanlei-Oudburg, bevindt zich het Patershol, met zijn ingewikkeld patroon van kleine en smalle straten. Het stratenplan is middeleeuws maar het gros der gevels dateert uit de 17e en 18e eeuw. De buurt, vlakbij het Gravensteen, was ooit zeer welvend. Hier woonden rijke handelaars en magistraten van de Raad van Vlaanderen. In de 19e eeuw verpauperde de buurt echter in een snel tempo. De vestiging van de eerste fabrieken in de onmiddellijke omgeving was daar de oorzaak van. In de vroege fase van de industrialisering werden de werkplaatsen ondergebracht in bestaande, ruime gebouwen. Zo werden in het Gravensteen textielateliers geïnstalleerd. Ook kloostergebouwen, die door de Revolutie aan hun vroegere eigenaars ontnomen waren, bleken geschikt. Lieven Bauwens koos voor zijn katoenspinnerij het karthuizersklooster op het Fratersplein uit (nu kliniek Sint-Jan de Deo), in een vleugel van het augustijnenklooster werd de katoenfabriek Paridaen-Vanderwaarden gevestigd en de gebouwen van de geschoeide karmelieten herbergden de spinnerij van Delebecque (Adriaensen, 1989, 41-42). Het belangrijke katoenbedrijf Baertsoen was in het Patershol gevestigd (Deseyn, 1989, 84). De bekende architect Minard bouwde in 1832 een stoomspinnerij voor het bedrijf in de Zeugsteeg.

Al deze werkplaatsen trokken arbeiders aan, die voor zichzelf een kleine woning zochten. De statige burgershuizen van het Patershol werden opgedeeld in kleine flats, de zogenaamde "garnis" (Adriaensen, 1989, 48). Het Karmelklooster werd één groot beluik. Ook in de Boomgaardstraat, de Zeugsteeg, de Haringsteeg, de Plottersgracht en in de Kuipersstraat waren er beluiken.¹⁵

---

¹⁵ Over het fenomeen van de beluiken zie de studie in 1978 ondernomen aan de RUGent *Onderzoek naar de Gentse beluiken: bouwfysische, sociologische, historische en kunsthistorische*

De Molenaarsstraat en omgeving

Deze buurt kan gelden als kenmerkend voor een volgende fase in de industrialisering van de stad. De Molenaarsstraat zelf, die van de Augustijnenkaai naar de stadsomwalling liep, bestond reeds lang, maar de omliggende terreinen waren onbebouwd. De buurt vormde dus een ideaal gebied voor inplanting van nieuwe bedrijven. Toen in 1860 de stadsgracht werd gedempt en de Opgeëistenlaan-Blaisantvest werd aangelegd, en in 1863 het Verbindingskanaal tussen de Brugse Vaart (kanaal Gent-Oostende) en de dokken van de zeehaven (aan de Muide) werden gegraven, nam het industrieel karakter van de Noordelijke stadswijk nog toe. De infrastructuur werd nog verbeterd door de aanleg van de ringspoorweg in 1872-73 en het Rabotstation (Capiteyn e.a., 1983, 49-50). Een aantal van de belangrijkste textiel fabrieken werd er gevestigd. Felix de Hemptinne startte reeds in het begin van de eeuw met een katoenspinnerij in de Molenaarsstraat, die in 1827 werd samengevoegd met de katoendrukkerij van Lousbergs. Het bedrijf, waaruit in 1873 de n.v. Florida ontstond, stond na de dood van Felix de Hemptinne onder leiding van zijn zonen Charles en Joseph. Een andere zoon, Jules de Hemptinne, bouwde langsheen de Opgeëistenlaan een katoenspinnerij, die later werd omgevormd tot weverij. De bedrijven de Hemptinne vormden de kern voor de latere katoengigant UCO. Ook het imperium De Vos-Voortman had zijn vestiging in het noorden van de stad. Aanvankelijk gevestigd in de Groenebriel, werden de ateliers overgebracht naar de Vogelenzang. In 1876 werd het bedrijf omgevormd tot de n.v. Texas, die in 1957 zou fusioneren met de n.v. Louisiana (opgericht in 1875 aan het Rabot) tot de n.v. Loutex, die op haar beurt in 1967 zou opgenomen worden in de n.v. UCO. De belangrijke vlasfabriek La Linière Gantoise was eveneens aan de Vogelenzang gevestigd (Capiteyn e.a., 1983, vnl. 77-82; Desseyn ed., 1989; Scholliers, z.d.; Coppejans-Desmedt, 1971).¹⁶

In het spoor van de grote textiel fabrieken kwamen ook de arbeiderswoningen. Rond de Frabrieksplaats (nu Sint-Vincentiusplein) en de Palingstraat was een echte concentratie van beluiken. Ook aan de Molenaarstraat zelf en aan de Sint-Antoniusskaai waren er "cités". In de jaren 1880 werden de terreinen tussen de Molenaarsstraat en de Lievegang (nu Kolveniersgang) verkaveld. In april 1881 besliste de gemeenteraad de Kluzenaarstraat aan te leggen.¹⁷ Enkele maanden

---

evaluatie. Voor het aantal beluiken en de ligging ervan consulteert men best de verslagen van het "Bescherminingskomitee der Werkmanswoningen": I. De Rycke, e.a., [1899]; Idem, 1904. Vooral dit laatste verslag is interessant omdat het illustraties bevat en kaarten met, per wijk, aanduiding van de beluiken.

^{16.} Zie ook de artikels van B. De Wilde over de families de Hemptinne en Voortman in G. Kurgan-Van Hentenryck e.a., eds., 1996, 170-173 en 652.

^{17.} *Recueil des résolutions du conseil concernant le plan général d'alignement des rues et places de la ville de Gand*, 4e série, Gent, 1882, pp. 54-56: "Rue de l'Hermitage".

later werd aan de grondeigenaars du Ry-van Steenlant en Adolphe De Smet-De Smet toestemming verleend drie straten aan te leggen parallel met de Kluizenaarsstraat.¹⁸ Het werden de Meelstraat, Tarwestraat en Gerststraat. In de Gerststraat waren er zes beluiken, in de Meelstraat één (De Rycke e.a., [1899], 6). Het waren echter beluiken van het "nieuwe type": zogenaamde straatbeluiken, die meer open waren en hygiënischer, en met grotere huizen (Vanneste, 1985, 24 en 27-29). Eigenlijk was er zelfs geen wezenlijk verschil met de arbeiderswoningen in de drie straten, die een zeer homogene indruk maakten. Het was een heel andere soort bewoning dan in de buurt van het Patershol.

2.2. Religieuze typering

De twee "polen" in de Sint-Stefanusparochie blijken ook zeer lang een eigen pastoraal profiel te hebben gehad. Dat blijkt duidelijk uit een aantal interviews die ik had met gewezen parochiepriesters en oudere parochianen. De beide onderpastoors kregen trouwens elk één van de twee buurten onder hun hoede. Alhoewel men het in de volksbuurt van het Patershol niet te nauw nam met de kerkelijke richtlijnen, hadden de priesters toch de indruk enige vat te hebben op de bewoners. De buurt van de Molenaarsstraat onttrok zich meer aan elke kerkelijke invloed en stelde zich vijandiger op. Karakteristiek was het verslag uit 1954 over de kwijnende jeugdbeweging; de schuld werd gezocht in "het socialisme vooral in de wijken van de Molenaarsstraat en Groene Briel" en "de onregelmatigheid in huwelijken en vroege rijpheid der jeugd vooral in de buurt van het Patershol".¹⁹ De augustijn Gabriël Cornelis, die van 1969 tot 1990 pastoor was van de parochie, bracht het verschil in houding van de bewoners van de beide buurten in verband met het onderwijs.²⁰ In de Molenaarsstraat was vanaf 1894 een lagere stadsschool gevestigd (Steels, 1978, 272-273), terwijl de parochiale school vanaf 1877 (met een korte onderbreking tussen 1887 en 1889) in de kloostergebouwen in de Sint-Margrietstraat was ondergebracht. De bewoners van het Patershol stuurden hun kinderen naar de vrije school, terwijl de ouders uit het noordelijke deel van de parochie beroep deden op de stedelijke school. De hier aangehaalde getuigenissen hebben betrekking op de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Toch is het niet onwaarschijnlijk dat de situatie rond 1914, het jaar dat onze kiezerslijst werd opgesteld en geannoteerd, gelijkaardig was.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 109-113: "Rues nouvelles entre la Rue des Meuniers et le Passage de la Liève".

¹⁹ Gent, Klooster der Augustijnen, Archief van de Kerkfabriek van Sint-Stefanus, E.7.2.

²⁰ Interview met pater Gabriël Cornelis, Bouges, 1996; ook tijdgenoten wezen voortdurend op de "nefaste" invloed van de stedelijke scholen, zie bv. de opmerkingen van de pastoor van de (aanpalende) Sint-Salvatorsparochie in het *Liber Memorialis* geciteerd in J. Art, 1979, 65 noot 78.

Hoe was het trouwens gesteld met de gelovigheid van de parochianen in het algemeen? Alweer geen eenvoudige vraag. Niet alleen omdat het vinden en kwantificeren van de ideale indicator problematisch blijft, maar ook omdat we in recente literatuur gewaarschuwd worden het probleem van de religiositeit van de stedelingen niet te "simpel" te benaderen. Traditioneel werd de secularisatie van de bevolking afgelezen uit dalende praktijkgegevens. Léon de Saint-Moulin becijferde en beschreef de "ontkerstening" van Seraing in de 19e eeuw, voornamelijk aan de hand van parochieregisters (de Saint-Moulin, 1967).²¹ Wouter Rombauts stelde in de West-Vlaamse steden tussen 1848 en 1910 een stijgend paasverzuim vast (Rombauts, 1971). Ook in de studie van Jan Art over het bisdom Gent, alhoewel complexer van vraagstelling, is de neerwaartse trend in de stedelijke praktijk een basisgegeven. Verstedelijking en secularisatie worden in deze studies in nauwe samenhang gezien (Art, 1979). Historici pleiten nu echter voor een meer genuanceerde interpretatie, waarin "secularisatie" als een eenduidig, objectief historisch proces geproblematiseerd wordt. De religiositeit van de bevolking kan maar worden begrepen vanuit de referentiekaders en normen van de onderzochte historische periode (Hölscher, 1995). Bovendien wordt aandacht gevraagd voor de toenemende diversifiëring in de religieuze praktijk van de 19de-eeuwse stedelingen. Een analyse louter in termen van "stijgen" of "dalen" miskent andere belangrijke, kwantitatieve en kwalitatieve evoluties (McLeod, 1995).

Deze bemerkingen zijn ongetwijfeld terecht. Anderzijds is het zo dat in de periode die wij hier beschouwen de tijdgenoten zelf het "stijgen" en "dalen" van praktijkgegevens bijzonder belangrijk achtten. Aan vrijzinnige zijde trachtte men de ontkerkelijking te stimuleren, terwijl men er aan katholieke zijde van overtuigd was, al dan niet terecht, dat de industriële, stedelijke samenleving grote gevaren inhield voor de Kerk. De stad werd reeds in het jonge België door de clerus als "goddelozer" dan het platteland beschouwd. Gaandeweg werd de aandacht vooral op de arbeidersklasse gericht. Het was enerzijds een zwakke groep, die gemakkelijk ten prooi viel aan antiklerikale demagogie, maar anderzijds was het de klasse die de toekomst van de Kerk veilig zou kunnen stellen (Art, 1979, 41-48). Dit inzicht bracht ultramontaanse leken, en gaandeweg ook meer priesters, ertoe specifieke pastorale strategieën te ontwikkelen. Deze algemene tendens was ook merkbaar op de Sint-Stefa-

---

²¹. Dat de auteur de beperktheid van zijn benadering inzag blijkt uit volgend citaat (pp. 120-121): "Y a-t-il eu déchristianisation? Incontestablement, au sens d'abandon de la pratique religieuse. (...) Mais était-ce vraiment une 'déchristianisation' (...) ? En effet, nous l'avons largement souligné, les mouvements qu'on désignerait par ces termes ne sont pas nécessairement liés à une baisse ou à un progrès de la foi des personnes, mais à des conditionnements généraux qui affectent la société comme telle et déterminent en quelque sorte ses coefficients."

nusparochie. De industrieel Joseph de Hemptinne woonde in de Molenaarsstraat, waar ook zijn fabriek was gevestigd, en was van 1858 tot 1860 kerkmeester op de parochie; nadien verhuisde hij naar de Keizer Karelstraat.²² Hij was misschien wel de meest radicale Belgische ultramontaan en was zeer actief in de uitbouw van katholieke netwerken (Lamberts, 1984). Zo lag hij mee aan de basis van de in 1845 opgerichte Gentse afdeling van het Sint-Vincentius a Paulo-genootschap.²³ In het eerste werkjaar waren er voor Sint-Michiels en Sint-Stefanus samen 18 leden die 103 behoeftige gezinnen en 160 zieken bezochten.²⁴ De Hemptinne was ook, samen met zijn collega kerkmeester Henri Surmont de Volsberghe, een van de stichters van het werk van de Sint-Pieterspenning. Het was de bedoeling geld in te zamelen om de strijd van de Heilige Stoel tegen de groeiende Italiaanse staatsmacht te ondersteunen.

TABEL 1 INKOMSTEN VAN DE SINT-PIETERSPENNING, PER PAROCHIE VAN DE DEKENIJ GENT-STAD, VOOR DE PERIODE 1860-1885²⁵

<i>Parochie</i>	<i>Bevolkings-aantal</i>	<i>Ontvangsten 1860-1885</i>	<i>Ontvangst/inwoner</i>
Klein Begijnhof	464	26.203	56,47
Sint-Michiel	6.569	358.749	54,61
Sint-Niklaas	5.200	258.051	49,62
Sint-Baafs	15.300	419.237	27,40
Sint-Stefanus	6.300	64.107	10,17
O.L.V. Sint-Pieters	11.966	103.408	8,64
Sint-Martinus	11.400	77.359	6,79
Sint-Jacob	10.300	67.275	6,53
Sint-Anna	10.200	47.513	4,66
Sint-Salvator (H. Kerst)	20.290	79.737	3,93
Sint-Elisabeth	3.800	8.310	2,19
Meulestede	1.937	2.460	1,27
Sint-Jan-Baptist	16.669	5.656	0,34
Sint-Macarius ¹	7.953	1.939	0,24
Sint-Jozef ²	5.587	1.054	0,19
Sint-Pieters-Buiten ³	5.200	785	0,15

¹ Pas opgericht in 1872   ² Pas opgericht in 1872   ³ Pas opgericht in 1873

²² In 1859 was zijn oom, de textielindustrieel Ferdinand Lousbergs, overleden. Joseph de Hemptinne nam toen de leiding van het bedrijf aan de Reep over, en betrok de woning van Lousbergs in de Keizer Karelstraat (heden nr. 75).

²³ Over de betekenis van de Vincentianen zie: J. De Maeyer en P. Wynants eds., 1992 en specifiek de bijdrage over Gent: J. De Maeyer e.a., 1992, 279-315.

²⁴ *Société de Saint-Vincent de Paul. Conférences de Gand. Rapport Général 1846-1847*, Gent, 1847.

²⁵ *Histoire des vingt-cinq premières années du Denier de Saint-Pierre depuis sa restauration dans le Diocèse de Gand 1860-1885*, Gent, [1885].

Uit de tabel op de vorige bladzijde blijkt duidelijk dat de Sint-Stefanusparochie in een middengroep thuishoorde. De parochies in de binnenstad (Sint-Michiel, Sint-Niklaas en Sint-Baafs) brachten meer op, maar de randparochies, zoals Meulestede, Sint-Jan-Baptist (Brugse Poort), Sint-Macarius, Sint-Jozef (grenzend aan Sint-Stefanus) en Sint-Pieters-Buiten verzamelden een beduidend kleiner bedrag per inwoner. Deze laatste parochies bestonden uit arbeiderswijken, waar uiteraard minder geld te rapen was. Het werk van de Sint-Pieters-penning was vooral gericht op de welstellende bevolking: "Ce sont les grosses bourses qu'il faut attaquer."²⁶

Een heel ander beeld van de parochies krijgen we wanneer we een vergelijking maken tussen het aantal parochianen begraven in ongewijde grond. In 1872 had de stad in de wijk van de Brugse Poort een nieuw kerkhof geopend, waar geen aparte compartimenten voor de verschillende erediensten waren voorzien. De Belgische bisschoppen weigerden echter individuele graven te wijden. Daarom werd in Mariakerke een katholieke begraafplaats aangelegd (Lamberts, 1992, 334-335). De minder begoede gelovigen werden aangespoord lid te worden van de Broederschap van de Christelijke Begruving, die in de kosten van de uitvaart tussenkwam. Uit onderstaande tabel valt duidelijk op te maken dat de armere randparochies een geringer aantal begrafenissen in ongewijde grond kenden, terwijl de stadparochies duidelijk een grotere kern van onkerkelijken hadden. Sint-Stefanus zat weer tussen beide groepen in.

TABEL 2 PROCENTUEEL AANTAL VAN DE VOLWASSENEN BEGRAVEN IN ONGEWIJDE GROND TUSSEN 1873 EN 1883, PER GENTSE PAROCHIE. ART, 1979, 165 (TABEL VI).

Sint-Niklaas	9,8	Sint-Stefanus	3,3
Sint-Martinus	6,9	Sint-Jan-Baptist	2,1
Sint-Elisabeth	6,5	Sint-Salvator	1,9
Sint-Michiel	5,6	Sint-Jozef	1,8
Sint-Anna	3,9	Sint-Macarius	1,7
Sint-Jacobs	3,5	O.L.V. Sint-Pieters	0,7
Sint-Baafs	3,4	Meulestede	0

Het aantal paascommunies wordt vaak gebruikt als graadmeter voor de kerkelijkheid. Door de clerus werd de Paasplicht zeer ernstig genomen, en de bisschop liet zich precies informeren over het aantal inwoners dat "zijn Pasen niet hield". Toch kan het verzuim niet gemakkelijk in procenten worden

²⁶. J. de Hemptinne op het katholiek congres van 1864: *Assemblée Générale des Catholiques en Belgique ... Malines...1864*, Brussel, 1865, II, pp. 72-73.

uitgedrukt, omdat we wel het aantal paascommunies kennen, maar niet het preciese aantal paasplichtigen. Bovendien werd in 1910 het pauselijk decreet *Quam singulari Christus amore* afgekondigd, dat de leeftijd voor de eerste communie verlaagde van 11-12 jaar tot 7 jaar, waardoor het aantal paasplichtigen in principe sterk steeg (Mercier, 1913, III, 117-146). Wel is duidelijk dat het paasverzuim tussen 1885 en 1914 ongeveer constant bleef en nauwelijks afweek van de situatie in 1830 en 1940.²⁷ Onderstaande tabel toont het procentueel aantal paschanten van de inwoners boven de 12 respectievelijk 7 jaar.

TABEL 3 PROCENTUEEL AANTAL VAN DE PASCHANTEN OP DE TOTALE BEVOLKING VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE BOVEN DE 12, RESP. 7 JAAR.²⁸

	+12 j	+7 j		+12 j	+7 j
1909	63,16 %		1912	62,14 %	54,57 %
1910	61,01 %		1913	67,04 %	58,99 %
1911	70,85 %	62,34 %	1914	65,86 %	57,94 %

Alhoewel vergelijking met andere stedelijke parochies moeilijk is, lijkt het paasverzuim op Sint-Stefanus toch verrassend laag. In de aanpalende stadsparochie Sint-Michiels moet de situatie vergelijkbaar zijn geweest, maar in Sint-Baafs, dat bijna 3 keer zoveel zielen telde als Sint-Stefanus, waren er jaarlijks maar evenveel paschanten (Art, 1979, 152-157). Ook hier krijgen we dus niet het beeld van de volledig ontkerstende Gentse arbeiders. Léon de Saint-Moulin vond voor Seraing een beduidend groter aantal paasverzuimers (de Saint-Moulin, 1967, 81-83). Wouter Rombauts stelde vast dat in sommige Oostendse parochies in 1893 het verzuim was opgelopen tot 30%; voor de stadsparochies van het bisdom Brugge bedroeg het gemiddelde in 1910 11,48% (Rombauts, 1971, resp. 185 en 180).

Voor de zogenaamde "rites de passages" wendde het overgrote deel van de inwoners zich tot de Kerk. Opvallend bijvoorbeeld is het vrij grote aantal

²⁷. Art, 1979, 155 geeft cijfers voor 1885 (4.112) en 1887 (3.947). Vanaf 1909 (tot 1949) zijn gegevens te vinden in de jaarlijkse *Status Parochiae*: Gent: Archief van de Paters Augustijnen, Archief van de Kerkfabriek, E.7.1. Art, 1979, 62 geeft ook de resultaten van een enquête van bisschop Van de Velde (1829-1838), waarin de pastoor van Sint-Stefanus schatte dat 1 op 3 parochianen de paasplicht niet nakwam.

²⁸. Uiteraard zijn het benaderende cijfers. De reductie van het totaal aantal tot het aantal onder de 12 resp. 7 jaar werd uitgevoerd met de nationale gemiddelden opgeleverd door de volkstelling van 1910. Een grotere afwijking zal vermoedelijk worden opgeleverd door de onnauwkeurige opgave van het aantal parochianen.

onwettig geboren kinderen, die toch werden gedoopt. In 1909 werden er 98 kinderen gedoopt, waarvan 10 onwettige.²⁹ Het aantal niet-gedoopten is niet te achterhalen. Ook het aantal niet-kerkelijk gesloten huwelijken is niet rechtstreeks uit de bronnen af te lezen. De *Status parochiae* gaf wel het aantal burgerlijke begrafenis.

TABEL 4 ABSOLUTE AANTALLEN EN PROCENTUELE VERHOUDINGEN VAN HET AANTAL BEGRAFENISSEN IN GEWIJDE GROND, BEGRAFENISSEN IN ONGEWIJDE GROND EN BURGERLIJKE BEGRAFENISSEN OP DE SINT-STEFANUSPAROCHIE TUSSEN 1909 EN 1914.³⁰

	<i>begraven in gewijde grond</i>	<i>begraven in ongewijde grond</i>	<i>burgerlijk begraven</i>
1909	36 (76,60%)	8 (17,02%)	3 (6,38%)
1910	33 (76,75%)	8 (18,60%)	2 (4,65%)
1911	45 (83,33%)	5 (9,26%)	4 (7,41%)
1912	34 (72,34%)	10 (21,28%)	3 (6,38%)
1913	30 (73,17%)	9 (21,95%)	2 (4,88%)
1914	25 (67,57%)	7 (18,92%)	5 (13,51%)

Het aantal burgerlijke begrafenis blijft dus beperkt. De Saint-Moulin schatte het procentueel aantal burgerlijke begrafenis in Seraing in 1912 op 64% (de Saint-Moulin, 1967, 78).

De bevolking van de Sint-Stefanusparochie was dus niet volledig ontkerkelijkt. Integendeel bleef het grootste deel trouw aan de paasplicht (ca. 60%) en aan de grote kerkelijke overgangsrutuelen. Hoe het met de *kerksheid*, met de mispraktijk dus, was gesteld, is moeilijker te achterhalen. Het jaarlijks aantal uitgedeelde communies is niet geschikt als graadmeter, aangezien het veelvuldig communiceren niet was doorgedrongen. De spectaculaire stijging in het jaarlijks aantal communies zegt dus meer over het gebruik van het communiceren, dan over de mispraktijk. In elk geval moet het aantal dominicanten flink wat lager hebben gelegen dan het aantal paschanten; vermoedelijk niet meer dan 20 à 30%.³¹ Dit patroon, dat reeds vroeg in de 19e eeuw was ontstaan, zou tot

²⁹. Voor 1910: 83 'legitimi' en 5 'illegitimi'; 1911: 81 en 4; 1912: 79 en 11; 1913: 94 en 7; 1914: 82 en 5 (gegevens in de *Status parochiae*).

³⁰. Gent: Archief van de Paters Augustijnen, Archief van de Kerkabriek, E.7.1: *Status Parochiae*.

³¹. Zie (afgeleide) gegevens voor Gent in Art, 1979, 72-73 en 162-163. Vanaf 1939 zijn er gegevens beschikbaar over het aantal dominicanten op Sint-Stefanus; de pastoor schatte

ver in de 20e eeuw blijven voortleven.³² De bewering dat Gent "the most anti-clerical city of Belgium" was (Strikwerda, 1995, 65-66), lijkt dus overdreven en ongenueanceerd. Bij de electorale analyse moet ermee rekening worden gehouden dat in de besproken arbeidersbuurt de meerderheid van de bevolking wel, zij het een beperkt, contact onderhield met de Kerk.

2.3. Katholieke en socialistische netwerken

Uiteraard werd de klerikale invloed door de vrijzinnige socialisten gewantouwd. Tegenover de kerkelijke overgangsrituelen werden socialistische alternatieven geplaatst, die echter maar weinig succes kenden (Verbruggen, 1991; Vanschoenbeek, 1995, 129). Wel succesrijk waren de socialistische coöperaties en syndicaten, die dan weer de katholieken aanzetten om gelijkaardige initiatieven uit te bouwen. Die geschiedenis is bekend (Van Eenoo, 1993). Het volstaat te verwijzen naar de werken van Guy Vanschoenbeek voor de socialistische zijde, en Jan De Maeyer voor de katholieke. Ook de Gentse middenstand kreeg reeds aandacht (Heyrman, 1991). Het volstaat hier enkele aanwijzingen te geven over de numerieke verhouding van de Gentse "zuilgebonden" sociale netwerken, en vervolgens de specifieke buurtwerking van socialisten en katholieken te bespreken.

De socialistische arbeidersbeweging was in deze periode numeriek veel sterker dan de christelijke. Telden de Gentse socialistische textielvakbonden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ruim 6.000 leden, dan groepeerden de christelijke verenigingen ongeveer 3.000 textielarbeiders (Vanschoenbeek, 1992, V, 30). Het ledenaantal van alle christelijke bonden samen bedroeg ongeveer één derde van het aantal socialistisch gesyndiceerden (De Maeyer, 1986, 57). Ook de christelijke coöperatie *Het Volk* was veel kleiner dan de socialistische tegenhanger *Vooruit*. In 1910 bedroeg de omzet van *Het Volk* slechts 10% van die van *Vooruit* (Kwanten, 1987, 46).

Binnen het Gentse socialisme speelden de "wijkclubs" een belangrijke mobiliserende rol (Vanschoenbeek, 1995, 118-122). In 1914 waren er 20, die samen 3.466 leden telden (Vanschoenbeek, 1992, III, 585). Op Sint-Stefanus was de

---

dat toen op 20%. Het aantal paschanten was in die periode vergelijkbaar met dat ca. 1914. Bij het diocesaan misonderzoek van 1956-1959 in Gent (o.l.v. J. Van Houtte) bleek dat 22% van de parochianen wekelijks naar de mis ging, terwijl het gemiddelde voor de Gentse agglomeratie ongeveer 27% bedroeg, wat op zich al een lage score was in vergelijking met landelijke gebieden in Vlaanderen waar 60% of meer geen uitzonderlijke cijfers waren.

³² Dit patroon is een vrij algemeen fenomeen in Vlaanderen en daarbuiten: M. Smet en J. Van Houtte, 1962, 24-40; Art, 1992, 421-422; McLeod, 1995, 17-18; Hölischer, 1995, 280.

club van de Molenaarsstraat actief, alhoewel de vereniging nooit in die straat was gevestigd. De club ontstond in 1888 in de Gerststraat, verhuisde later naar de Tarwestraat om uiteindelijk in 1907 naar herberg de Witte Duif in de Lievegang (nu Kolveniersgang) te verhuizen. De vereniging telde in 1914 170 leden en behoorde zo tot de grotere kringen. Nog op het grondgebied van de parochie, in de Lange Schipgracht, was Werkerswelzijn gevestigd, dat 200 leden verenigde. In de aanpalende Heilige-Kerstparochie was de club César De Paepe actief. De kring was gevestigd in de Sint-Salvatorstraat en had 96 leden. Vlakbij was ook de club van het Rabot in de Rietstraat, die op de 25e verjaardag in 1914 niet minder dan 250 leden telde. Eveneens in de onmiddellijke buurt was de wijkclub van de Blaisantvest, toen Plezante Vest genoemd, met 206 leden ook een van de grotere groepen. Er was dus duidelijk een druk socialistisch verenigingsleven in de buurt. Vooral rond de vroegere stadswal, bij de grote industrieterreinen, was de socialistische aanwezigheid opvallend.

De katholieke reactie, de Antisocialistische Werkliedenbond, was even manifest op de parochie aanwezig. Vanaf 1891 betrokken de Gentse christen-democraten immers nieuwe lokalen aan de Oudburg (De Maeyer, 1986, 57). Maar dat was geen vorm van buurtwerking. De zuiver religieuze werken konden al evenmin de sociale netwerkfunctie vervullen. Het "Algemeen Genootschap der Christene Huisgezinnen aan de Heilige Familie van Nazareth toegewijd" kende op de parochie maar matig succes.³³ De achterliggende filosofie zal niet elk arbeidersgezin hebben aangesproken. De pastoor van Sint-Stefanus, de augustijn van Nederlandse origine Bernardus Velder (1893-1909), verwoordde de boodschap als volgt:

"In het *Beeld* van 't Goddelijk Kind moet het volk zien de ootmoedigheid en gehoorzaamheid van het Eeuwig Woord, in de houding en de uitdrukkingen van Maria en Jozef, moet het aanschouwen de tevredenheid met het lot, de onderwerping in armoede en ellende, de liefde tot den arbeid, de berusting in den wil van God, die slaan maar ook genezen kan" (Velder, 1895, 13).

Sinds 1881 was er een jongens- en een meisjespatronaat actief op de parochie. De parochieclerus had de leiding over de jongens, terwijl de meisjes werden toevertrouwd aan de Zusters van Liefde, die een klooster hadden in de Molenaarsstraat. Binnen het patronaat werd de spaarkas De Jeugdige Toekomst opgericht, die in 1910 werd erkend en door het stadsbestuur werd betoelaagd. 122 jongens en meisjes hadden er in 1911 een spaarboekje (Sas, 1995, 230-231).³⁴

---

^{33.} Over het Genootschap, zie: L. Gevers, 1995, 112-113. Ledenaantallen (o.a. voor Sint-Stefanus: 96 families) bij Art, 1979, 79.

^{34.} Algemeen over patronaten: W. Baeten, 1994.

Pas in 1909 werd beslist tot de oprichting van een parochiale Werkmanskring. Elders ontstonden dergelijke verenigingen reeds in de jaren 1870, 1880 of 1890 (Art, 1979, 80). In 1910 kon men starten met 90 leden en 10 beschermleden. Zoals gebruikelijk was de pastoor ere-voorzitter, terwijl de onderpastoor deel uitmaakte van het dagelijks bestuur. De bestuurder werd door de pastoor aangeduid. Men kon lid worden als men 20 jaar was, door een lid werd voorgesteld, elke zondag naar de mis ging en jaarlijks een bijdrage betaalde. Oorspronkelijk werd samengekomen in de pastorie, maar in 1912 werd een pand aangekocht in de Kuipersstraat (nu Vrouwebroersstraat), in het Patershol, waar de kring tot op vandaag is gevestigd. De nieuwe lokalen werden ingewijd op 27 mei 1912, kort vóór de wetgevende verkiezingen van dat jaar, waardoor de plechtigheid meteen ook een verkiezingsmeeting werd. In ruil kreeg de jonge kring tweehonderd frank subsidie van de Katholieke Grondwettelijke Vereniging. Al snel werd duidelijk dat de kring zich afzijdig wenste te houden van de sociale katholieke strijd. In 1913 werd René De Bruyne nog wel uitgenodigd om te spreken over het christelijk syndicalisme, maar in hetzelfde jaar werd beslist de vraag over toetreding tot de Antisocialistische Werkliedenbond "onbepaald uit te stellen". Veel verder dan het organiseren van vertier en de uitbouw van een spaarkas ging het initiatief dan ook nooit. In 1913 telde de kring 220 leden.³⁵ De Werkliedenkring van de aanpalende Sint-Salvatorsparochie was veel dynamischer en had in 1914 ongeveer 650 namen op de ledenlijst.³⁶

3. ELECTORAAL ONDERZOEK: TESTCASE SINT-STEFANUS

3.1. Verkiezingsresultaten³⁷

Nationale verkiezingen

De Sint-Stefanusparochie lag op het grondgebied van het derde gerechtelijke kanton van Gent en in de derde stadswijk. Normaal vormde één gerechtelijk kanton ook één kieskanton. In de grote stedelijke centra echter, vormden de

---

³⁵. Onderpastoor D. Verkerken stelde in 1984, n.a.v. de 75e verjaardag, een syllabus over de geschiedenis van de kring samen (met veel citaten uit het oorspronkelijke verslagboek): Verkerken, 1984.

³⁶. "Cercle Ouvrier Saint-Sauveur", *Le Bien Public*, 3.3.1914. De werking van deze werkliedenkring was ook veel uitgebreider; er was een bibliotheek, een studiekekring, een toneelafdeling, zieken- en spaarkassen enzovoort.

³⁷. Aanwijzingen over vindplaatsen van verkiezingsresultaten bij K. De Winter, 1984. Tot en met de wetgevende verkiezingen van mei 1908 kan men terecht bij D. Destanberg, 1910.

verschillende gerechtelijke kantons samen één kieskanton.³⁸ Met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1899 werden ook een aantal arrondissementen samengevoegd. Zo werden Gent en Eeklo één kiesarrondissement, met 13 kieskantons.³⁹ Het kanton Gent telde in deze periode 178.683 inwoners, of 37,11% van de inwoners in het arrondissement Gent-Eeklo.⁴⁰ In de verkiezingen van 1912 werden er in 54.154 stemmen benut, of 35,49% van de totale benuttigde stemmen van het arrondissement.⁴¹ De verhouding stemkracht-bevolkingsaantal was dus min of meer in evenwicht. Vanaf 1912 waren er in het arrondissement Gent-Eeklo twaalf Kamerzetels te bedelen.

TABEL 5 VERKIEZINGSRESULTATEN IN PROCENTEN,
KAMERVERKIEZINGEN 2 JUNI 1912 EN 24 MEI 1914,
ARRONDISSEMENT GENT-EEKLO.⁴²

	<i>katholieken</i>		<i>liberalen</i>		<i>socialisten</i>		<i>andere</i> ⁴³	
	1912	1914	1912	1914	1912	1914	1912	1914
Gent	39,33	38,63	32,40	32,13	26,90	25,88	1,37	3,36
Deinze	74,53	68,05	13,71	15,69	8,31	11,93	3,45	4,33
Evergem	63,26	60,78	21,85	21,95	13,52	13,19	1,37	4,08
Ledeberg	45,64	43,82	27,05	25,53	26,23	28,29	1,08	2,36
Lochristi	59,89	55,91	35,69	36,85	4,14	6,09	0,28	1,15
Nazareth	80,00	71,43	15,52	20,10	2,49	3,25	1,99	5,22
Nevele	79,89	72,37	13,32	17,45	4,10	6,38	2,69	3,80
Oosterzele	61,35	53,78	32,80	38,77	4,91	5,88	0,94	1,57
Zomergem	82,66	74,44	10,05	16,12	1,83	2,22	5,46	7,22
Waarschoot	81,31	77,49	5,87	7,75	7,02	8,03	5,80	6,73
Eeklo	70,56	61,74	21,63	27,33	6,76	6,47	1,05	4,46
Assenede	64,99	54,48	26,91	31,25	7,06	10,81	1,04	3,46
Kaprijke	78,98	78,98	17,66	16,77	1,29	1,56	2,07	2,69
Arr. Gent-Eeklo	57,53	53,07	25,73	27,74	15,01	15,62	1,73	3,57

³⁸. W. 12.4.1894, art. 137: "Les cantons judiciaires qui ont un chef-lieu commun forment, réunis, un seul canton électoral." Een KB van 29.6.1894 regelde de indeling in kiesomschrijvingen; voor o.a. Gent werd de regeling herzien door het KB van 12.6.1896.

³⁹. W. 12.4.1894, art 136 gewijzigd door W 29.12.1899.

⁴⁰. *Annuaire Statistique*, (1912) 16.

⁴¹. Met 'benuttigde stemmen' wordt bedoeld: alle geldige stemmen die bij de berekening van de kiescijfers in aanmerking kwamen. De kiezer kon ofwel een lijststem uitbrengen ofwel binnen dezelfde lijst maximaal 1 naam van een effectieve kandidaat en 1 naam van een plaatsvervanger aanduiden. (W 29.12.1899, art. 5, *litt. E.*) De blankostemmen werden gelijkgesteld met de ongeldige (W 10.4.1910), en worden hier dus gerekend bij de niet-benuttigde stemmen.

⁴². Voor 1912 werden de (absolute) cijfers gehaald uit de overzichtstabel opgemaakt door het hoofdbureau op basis van de verschillende telbureaus. Deze tabel geeft per kanton het aantal lijst- en naamstemmen (Brussel, ARA, *Fonds Elections Parlementaires*). Voor 1914

De Gentse resultaten weken dus, zoals te verwachten was, flink af van die van de rest van het kiesarrondissement.⁴⁴ Het kanton Ledeberg, met onder andere de gemeenten Ledeberg en Gentbrugge, kende gelijkaardige resultaten, maar sloot dan ook aan bij de Gentse agglomeratie. Telde Gentbrugge in 1866 nog maar 2.217 inwoners, dan was dat in 1910 opgelopen tot 13.724. In Ledeberg steeg de bevolking in dezelfde periode van 5.606 inwoners tot 13.999. De kantons Evergem (met onder andere Sint-Amandsberg), Lochristi en Oosterzele (met onder andere Merelbeke en Melle) behoorden tot de Gentse periferie, en vormden een "electorale overgangszone" naar de echte plattelandskantons Deinze, Nazareth, Nevele, Zomergem en Waarschoot. Het landelijke kanton Assenede week duidelijk af van het kiespatroon en had meer antiklerikale stemmen dan het kanton Eeklo, met de gemeenten Eeklo en Maldegem. De relatief sterke liberale traditie, onder andere in Zelzate, lijkt hiervoor verantwoordelijk (Art, 1979, 133-134; Vanschoenbeek, 1995, 125). Kaprijke daarentegen stemde typisch landelijk.

De verzwakking van de katholieke positie van 1914 in vergelijking met 1912, was een nationaal verschijnsel. Tussen de verkiezingen van 1912 en 1914 loodste de regering van Charles de Broqueville een aantal ingrijpende wetten door het parlement die veel ontevredenheid opwekten. Zo werden de persoonlijke dienstplicht en de leerplicht ingevoerd, werden de belastingen verhoogd, en loste de pensioenwet de opgewekte verwachtingen niet in.

---

zijn deze gegevens niet beschikbaar, vermits de processen-verbaal van de kiesverrichtingen tijdens de Eerste Wereldoorlog door de Duitse bezetter werden weggevoerd (*Bulletin du Ministère de l'Intérieur*, 1914, III, Documents divers, p. 1). Daarom deden wij een beroep op resultaten gepubliceerd in de pers; daarbij deden zich echter nogal wat verschillen voor. Uiteindelijk werd geopteerd voor de cijfers zoals gepubliceerd in *Vooruit*, 26.5.1914, alhoewel ook in deze cijfers zeker fouten zitten. De procenten bekwamen wij als volgt: bij de lijststemmen van elke partij (waarbij reeds de voorkeurstemmen voor de plaatsvervangers zijn gerekend cf. W.29.12.1899, art. 5 *litt. E1*) worden de voorkeurstemmen voor effectieve kandidaten opgeteld; dit is het kiescijfer van de lijst (cf. W.29.12.1899, art. 5 *litt. G*); dit werd gedeeld door het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen en vermenigvuldigd met 100. Dit is ook de methode gebruikt door M. Moyne, 1970. Zijn cijfers (die beperkt zijn tot het niveau van het arrondissement) komen voor 1912 en 1914 volledig overeen met de onze.

⁴³ In 1912 enkel het "Vlaamsche Blok" (een kartellijst van Daensisten, Vrije Burgers en ontevredenen van andere partijen); in 1914 een lijst van dissidente socialisten ("Bruine Bonen") en flamingantische christen-democraten.

⁴⁴ Over de positie van de B.W.P. in het kiesarrondissement Gent-Eeklo, zie: G. Vanschoenbeek, 1995, 122-127.

Gemeenteraadsverkiezingen

Het kiesstelsel voor de gemeentelijke verkiezingen week sterk af van dat van de nationale verkiezingen. Niet alleen waren er door de gemeentelijke kieswet van 1895 bijkomende beperkingen aan het stemrecht opgelegd en werd de "electorale ongelijkheid" nog groter dan bij de nationale verkiezingen, bovendien gebeurde het toewijzen van de zetels op een andere manier. In de kieswet van 1895 werd geëxperimenteerd met de evenredige vertegenwoordiging, een innovatie in de Belgische wetgeving. Wanneer onvoldoende kandidaten de absolute meerderheid behaalden, werd geen tweede ronde (de zogenaamde ballotage) meer ingericht, maar werden de zetels verdeeld volgens het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging. Toen in 1899 de (volledige) evenredige vertegenwoordiging bij de nationale verkiezingen werd ingevoerd, werd dit systeem echter niet tot de gemeenteraadsverkiezingen uitgebreid. Op die manier slaagde de liberaal-socialistische kartellijst er in oktober 1911 te Gent in om alle 16 gemeenteraadszetels binnen te rijden.⁴⁵ Alle 16 kandidaten behaalden immers meer dan de benodigde 20.691 stemmen om verkozen te worden. De katholieken verwierven toch nog twee zetels, door de bijkomende verkiezing van werkgeverskandidaten; de twee andere zetels gingen naar de liberalen. De vier zetels voorbehouden aan de arbeiders gingen naar de radico-socialisten (Devolder, 1994, 538-539). De resultaten van deze bijkomende verkiezingen zijn interessant, omdat ze een idee geven van het stemgedrag van geïsoleerde klassen, meer bepaald de patroons en de arbeiders.⁴⁶ Scoorden de liberale kandidaten iets beter dan de katholieke bij de werkgevers, het verschil in aanhang tussen de radico-socialisten en de katholieken was bij de werknemers overweldigend. De katholieke kandidaten haalden gemiddeld 2.293 stemmen, de radico-socialisten 6.957.

De daaraan voorafgaande gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1907 hadden nog een heel ander resultaat opgeleverd. Toen haalde geen enkele kandidaat de absolute meerderheid, zodat de evenredige vertegenwoordiging werd toegepast. Dat leverde de liberale lijst zes zetels op, de katholieke vijf en de radico-socialisten (kartel BWP en progressieve liberalen) vier (Devolder, 1994, 537).

---

⁴⁵ Binnenkort zullen de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen worden gepubliceerd: C. Kesteloot, A. Mares en C. Marissal, *Databank gemeenteraadsverkiezingen*, Brussel (Gemeentekrediet), 1997.

⁴⁶ De gemeentelijke kieswet van 1895 voerde ook de "bijkomende verkiezing" van werkgevers en arbeiders in (door de kiezers van de Nijverheids- en Arbeidsraden) in steden van meer dan 20.000 inwoners. De werkgevers kozen de werkgevers, de arbeiders de arbeiders. E. Witte, 1994, 43-46. Voor de Nijverheids- en Arbeidsraden (paritaire advies- en overlegorganen): W. 16.8.1887.

Werkrechtersraden

Inlichtingen over de politieke voorkeur van de werkgevers en de werknemers zijn het best te halen uit de resultaten van de verkiezing van de bijkomende gemeenteraadsleden (cf. *supra*) en de verkiezingen voor de Werkrechtersraden (*Conseils de prud'hommes*). De Werkrechtersraden waren paritair samengestelde arbeidsrechtbanken, waarvan de leden om de drie jaar werden gekozen door aparte colleges van werknemers en werkgevers.⁴⁷ In Gent en Ledeberg was het stemmenaantal behaald door de socialistische arbeiderskandidaten groter dan dat van de christen-democratische opposenten. In 1912 haalden de Gentse antisocialisten 6.770 stemmen tegen 13.191 voor de socialisten; in Ledeberg was dat respectievelijk 1.379 en 1.881. In de landelijke gemeenten was het overwicht van de katholieken groot, ook bij de arbeiders (Vanschoenbeek, 1992, V, 33-35).

3.2. Toepassing van het meervoudig stemrecht en sociale stratificatie

Op het grondgebied van Sint-Stefanus hadden 1.538 mannen kiesrecht. Daarvan had 77,96% slechts één stem, 14,76% twee stemmen en 7,28% drie stemmen bij de Kamerverkiezingen. Deze percentages zijn bijna onthutsend wanneer ze naast andere cijfers worden gesteld:

TABEL 6 PROCENTUELE VERHOUDING VAN HET AANTAL KIEZERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN IN DE TOTALE KIEZERSBEVOLKING.⁴⁸

	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
Sint-Stefanus	77,96%	14,76%	7,28%
arr. Gent	64,84%	22,52%	12,64%
arr. Gent-Eeklo	64,29%	22,90%	12,81%
prov. O.-Vlaanderen	61,55%	23,04%	15,41%
België	56,69%	24,02%	19,29%

Deze gegevens demonstreren duidelijk het proletarische karakter van de besproken wijk. De kiezer beschikte er gemiddeld over 1,29 stemmen, terwijl dat gemiddelde voor de stad Gent 1,41 bedroeg, voor het arrondissement

⁴⁷ De Werkrechtersraden bestonden sinds 1842; herziening van de bepalingen door de W. 7.2.1859; democratisering van de verkiezingen door de W. 31.7.1889; nieuwe grondige hervorming door de W. 15.5.1910.

⁴⁸ Op basis van de gegevens in de *Annuaire Statistique*, 1914.

1,47; voor de provincie 1,54; voor het rijk 1,63 en voor een arrondissement als Aarlen 1,84.⁴⁹

Het is nu mogelijk om een indeling te maken van de straten op basis van de stemkracht van de kiezers. De meest welvarende straten waren:

TABEL 7 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN IN DE MEEST WELVARENDE STRATEN VAN DE GENTSE SINT-STEFANUSPAROCHIE

	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
Academiestraat	64,81%	5,56 %	29,63 %
Augustijnenkaai	50,00%	20,00 %	30,00 %
Geldmunt	17,24%	34,48 %	48,28 %
Kleine Vismarkt	36,36%	36,36 %	27,28 %
Kraanlei	50,00%	37,04 %	12,96 %
Lange Steenstraat	33,33%	30,56 %	36,11 %
Lievestraat	52,38%	19,05 %	28,57 %
Oudburg	52,73%	34,54 %	12,73 %
Sint-Margrietstraat	45,71%	28,57 %	25,72 %
Veerleplaats	42,11%	52,63 %	5,26 %
Zuivelbrugstraat	57,14%	28,57 %	14,29 %

Aan het andere uiterste vindt men volgende straten:

TABEL 8 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN IN DE MINST WELVARENDE STRATEN VAN DE GENTSE SINT-STEFANUSPAROCHIE.

	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
Ballenstraat	100,00%	0,00%	0,00%
Baviaanstraat	84,62%	15,38%	0,00%
Boomgaardstraat (Corduwaniersstraat)	82,61%	17,39%	0,00%
Gerststraat	93,52%	6,48%	0,00%
Haringsteeg	90,91%	9,09%	0,00%
Herodeszak (verdwenen)	100,00%	0,00%	0,00%
Hertogstraat	89,29%	10,71%	0,00%
Hoge Zonnestraat (Rekelingenstraat)	100,00%	0,00%	0,00%
Kaatsplaats (Kaatsspelplein)	100,00%	0,00%	0,00%
Kluizenstraat (Kluizenaarsstraat)	86,11%	13,89%	0,00%

⁴⁹ Ibidem. De gegevens voor de stad Gent zijn gebaseerd op de kiezerslijsten van 1913-1914, zoals die zijn te vinden in het *Vertoog van den bestuurlijken toestand der Provincie Oost-Vlaanderen voor het jaar 1914*, Gent, 1914, p. 18. Tussen 1915 en 1920 werd dit *Vertoog*... niet gepubliceerd, zodat wij niet over gelijkaardige cijfers beschikken.

↓	Korte Schipgracht (verdwenen)	82,35%	17,65%	0,00%
	Kuipersstraat (Vrouwebroersstraat)	94,12%	5,88%	0,00%
	Lange Kalversteeg (Kalversteeg)	87,5%	12,5%	0,00%
	Lange Schipgracht	88,06%	8,96%	2,98%
	Lievegang (Kolveniersgang)	100,00%	0,00%	0,00%
	Meelstraat	84,38%	13,54%	2,08%
	Molenaarsstraat	80,13%	15,38%	4,49%
	O.L.-Vrouwstraat (Karmelietenstraat)	100,00%	0,00%	0,00%
	Palingstraat (Groenebriel)	93,40%	5,66%	0,94%
	Plottersgracht	80,00%	12,73%	7,27%
	Sint-Antoniusskaai	91,80%	4,92%	2,28%
	Tarwestraat	98,73%	1,27%	0,00%
	Tempelhof	100,00%	0,00%	0,00%
	Zaaimanstraat (Dobbel Slot)	84,13%	12,70%	3,17%
	Zwaanstraat	100,00%	0,00%	0,00%

Een tussengroep werd gevormd door:

TABEL 9 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN IN "SOCIAAL GEMENGDE" STRATEN VAN DE GENTSE SINT-STEFANUSPAROCHIE.

	<i>1 stem</i>	<i>2 stemmen</i>	<i>3 stemmen</i>
Fabrieksplaats (St.-Vincentiusplein)	77,36%	16,98%	5,66%
Korte Kalversteeg (Trommelstraat)	50,00%	50,00%	0,00%
Rode Koningstraat	73,08%	23,08%	3,84%
Veerdamstraat (Drongenhof)	63,64%	13,63%	22,73%
Zeugsteeg	75,00%	16,67%	8,33%

Welke waren nu de percentages voor de twee hoger beschreven wijken, het "Patershol"⁵⁰ en de "Molenaarsstraat"⁵¹?

TABEL 10 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN IN DE WIJKEN "PATERSHOL" EN "MOLENAARSSTRAAT".

	<i>1 stem</i>	<i>2 stemmen</i>	<i>3 stemmen</i>
"Patershol"	81,39%	14,23%	4,38%
"Molenaarsstraat"	88,18%	10,02%	1,80%

^{50.} Ballenstraat, Boomgaardstraat, Haringsteeg, Hertogstraat, Kaatsplaats, Korte Kalversteeg, Kuipersstraat, Lange Kalversteeg, O.L. Vrouwstraat, Plottersgracht, Rode Koningstraat, Veerdamstraat, Zeugsteeg, Zwaanstraat.

^{51.} Gerststraat, Kluizenstraat, Lievegang, Meelstraat, Molenaarsstraat, Tarwestraat.

Het Patershol, met zijn 274 kiezers, was dus iets minder homogeen "proletarisch" in vergelijking met de wijk rond de Molenaarsstraat, met 499 kiezers.

Voor 661 kiezers (42,98% van alle kiezers op Sint-Stefanus) ging ik ook de titels na die hun recht gaven op twee of drie stemmen. Daartoe werden elf straten uitgekozen, die vrij representatief waren voor de parochie. Voor deze straten werden de definitieve kiezerslijsten van de derde wijk, die alfabetisch zijn gerangschikt, systematisch doorzocht.⁵² Van deze 661 kiezers waren er 128 plurale kiezers (19,36%). Zij zijn onder te brengen in volgende categorieën:

[1] "censitaire huisvaders" (2 stemmen):	72 (56,25%)
[2] "eigenaars" (2 stemmen):	14 (10,94%)
[3] "censitaire huisvaders en eigenaars" (3 stemmen):	27 (21,09%)
[4] "capacitair" (3 stemmen):	15 (11,72%)

Beschouwen we, nog steeds binnen de steekproef, het aandeel van deze categorieën plurale kiezers op het totale aantal kiezers, en vergelijken we dat met arrondissementele en nationale cijfers (1906-1907)⁵³, dan verkrijgen we volgende resultaten:

TABEL 11 AANDEEL VAN DE VERSCHILLENDE CATEGORIEËN PLURALE KIEZERS OP DE TOTALE KIEZERSBEVOLKING.

	"huisvaders" [1]	"eigenaars" [2 en 3]	"capacitair" [4]
steekproef	10,89%	6,20%	2,27%
arr. Gent	24,51%	12,66%	3,23%
arr. Eeklo	27,65%	15,47%	1,61%
België	27,07%	23,28%	3,16%
arr. Charleroi	34,33%	30,25%	2,11%
arr. Soignies	32,03%	29,77%	2,20%
arr. Aarlen	28,94%	44,57%	4,95%

⁵². Bewaard op het Stadsarchief Gent, Modern Archief, reeksen H en VIII. In totaal had ik op die manier 680 kiezers moeten terugvinden; vermoedelijk door af en toe verslappende aandacht, hield ik slechts 661 namen over (97,2%). De fout leek mij te klein om bijkomend werk te verantwoorden. In de steekproef (Geldmunt, Gerststraat, Kuipersstraat, Lange Kalversteeg, Molenaarsstraat, Oudburg, Palingstraat, Plottersgracht, St-Margrietstraat, Tarwestraat, Zeugsteeg) heeft 80,64% 1 stem, 13,01% 2 stemmen en 6,35% 3 stemmen (t.o.v. resp. 77,96%, 14,76% en 7,28% voor de hele parochie).

⁵³. Deze gegevens werden verzameld door M. Sauveur, 1908. Dezelfde cijfers (ook in absolute termen) kan men vinden in de *Annuaire Statistique* (bijvoorbeeld 1912, pp. 152-153).

We stellen dus vast dat het arrondissement Gent opvallend weinig censitaire huisvaders en eigenaars telde en dat dit aantal in onze steekproef nog een stuk lager ligt. De bewering van kabinetsleider Auguste Beernaert bij de invoering van het meervoudig kiesstelsel dat de tweede en derde stem "in ieders bereik zou liggen", leek dus niet te kloppen voor de totale Gentse werkende bevolking.⁵⁴ Het blijkt ook niet dat de kiezers naar het einde van hun loopbaan toe alsnog bijkomende stemmen verwierven.⁵⁵ Veel ambachtslui en arbeiders woonden in appartementen of kamers, waarvoor geen personele belasting werd betaald, waardoor zij, ook al waren zij gehuwd, de tweede stem als "huisvader" niet kregen (Sauveur, 1908, 29-30).⁵⁶ Door vergelijking met de gegevens uit de bevolkingsregisters, kan bijvoorbeeld opgemaakt worden dat in de Zeugsteeg van de 24 kiezers er zeker 9 waren die wel 35 jaar waren, gehuwd of weduwnaar met wettige nakomelingen, maar die blijkbaar onvoldoende personele belasting betaalden op de gehuurde woning. Van de 79 kiesgerechtigden uit de Tarwestraat waren er minstens 45 in dat geval, in de "rijke" Geldmunt slechts 2 (op 29 kiezers). Het voortdurend verhuizen van de arbeidersgezinnen moet de toekenning van bijkomende stemmen erg gecompliceerd hebben. 7 van de 24 personen op de kiezerslijst uit de Zeugsteeg woonden op de dag van de verkiezingen (24 mei 1914) niet meer op het vermelde adres; in de Tarwestraat was dat 17 op 79 kiezers; in de Geldmunt slechts 1 op 29.

Wie vormde de elite met drie stemmen?

De middenstand lijkt de grootste groep te zijn, zeker wanneer we bij de detailhandelaars de ambachtslui tellen (41,08%) (zie tabel 12 op de volgende bladzijde). Om het beeld een beetje te nuanceren, en om de kiezerslijsten eens

---

⁵⁴. "Et tout le système repose sur des bases absolument larges et démocratiques. Il ne s'agit pas de privilèges de classes. Nous ne voulons pas assurer seulement à cette bourgeoisie d'aujourd'hui, où l'on ne rencontre guère que des ouvriers d'hier, un double ou un triple vote. Non, ils seront accessibles à tous; il n'y aura pas de chef de famille, ouvrier, mais ouvrier laborieux et doué d'une habileté technique ordinaire, qui n'y puisse aspirer. Ou il sera propriétaire de sa maison, et vous savez si nous poussons à ce progrès social, ou il économisera le petit capital nécessaire, ou il aura une habitation suffisante, et ici on a même exclu pour l'ouvrier toute condition de cens, si faible fût-il." A. Beernaert in de Senaat, 25.4.1893 (*Pasinomie*, 1893, p. 353).

⁵⁵. Van de 72 'huisvaders' waren er 26 tussen 35 en 44 jaar (36,11%), 17 tussen 45 en 54 jaar (23,60%), 21 tussen 55 en 64 jaar (29,17%), 7 tussen 65 en 74 jaar (9,72%) en 1 boven de 75 jaar. Van de 14 'eigenaars' waren er 6 tussen 25-34 j. (42,86%), 5 tussen 35-44 j. (35,71%), 0 tussen 45 en 54 j., 2 tussen 55-64 j. (14,29%) en 1 boven 75 j. (7,14%). Bij de 27 'huisvaders-eigenaars' waren er 4 tussen 35-44 j. (14,81%), 10 tussen 45-54 j. (37,05%), 6 tussen 55-64 j. (22,22%), 3 tussen 65-74 j. (11,11%) en 4 75 of meer j. (14,81%). Het gaat hier uiteraard wel om een zeer kleine groep, en de resultaten veralgemenen is dus problematisch.

⁵⁶. De artikels 10 en 11 van de W 12.4.1894 bepaalde wie de personele belasting kon invoeren wanneer het huis door verscheidene personen werd gehuurd.

TABEL 12 KIEZERS VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE MET 3 STEMMEN
VERDEELD OVER BEROEPSCATEGORIEËN.

clerus	20
vrije beroepen	14
middenstand/detailhandel	29
ambachtslui	17
industriëlen	8
bedienden/administratie/overheid	12
andere	12

te gebruiken als bron voor sociale geschiedenis, ging ik van een paar beroepen na in welke electorale groep ze voornamelijk thuishoorden.

TABEL 13 KIEZERS VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE VAN BEPAALDE
BEROEPSGROEPEN VERDEELD OVER DE VERSCHILLENDE
ELECTORALE GROEPEN (1, 2 OF 3 STEMMEN).

	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
bakkers	20	5	4
slagers	16	7	7
kleermakers	25	6	1
meubelmakers	18	6	2
herbergiers	9	8	5

Uiteraard is het beroep een belangrijke factor in de sociale stratificatie, onafgezien of men nu vanuit een Marxistisch of Weberiaans standpunt vertrekt.⁵⁷ Beroep hangt nauw samen met inkomen, opleiding en status. Tegelijkertijd is het voor de historicus ook een problematische categorie (de Belder, 1976). Niet alleen kan men eeuwig blijven twisten over professionele hiërarchieën, maar bovendien is de beroepsopgave in 19e-eeuwse administratieve bronnen allesbehalve eenduidig. In de dagelijkse strijd voor het overleven hielden de volkmensen zich niet aan beroepsgrenzen.⁵⁸ Bij de volkstellingen moest echter één

⁵⁷. Marx en Weber zijn pioniers van twee verschillende benaderingen van de sociale ongelijkheid. In de Marxistische benadering staat de verhouding van het individu tot de productiemiddelen centraal; in de Weberiaanse traditie wordt rekening gehouden met zowel de economische positie van het individu (klasse), als met zijn sociaal aanzien (stand) en zijn politieke macht. Zie overzichten in: M. Duijvendak en P. Kooij, 1992, 49-68 en diverse bijdragen in het themanummer *Sociale stratificatie en mobiliteit* van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV, 1971.

⁵⁸. Zie bijvoorbeeld de herinneringen van P. De Witte: "Vader deed wat hij kon om wat te winnen. Zo was hij eens drie dagen en nachten weg. Hij kwam terug met een hele zak

beroep worden genoteerd in de daarvoor bestemde kolom. De vraag blijft dus in hoeverre de statistieken en ambtelijke bronnen de realiteit weerspiegelden.

Precies omwille van die problemen, en met het oog op de onderzoeksvraag van deze bijdrage, wil ik hier een zeer "grove" indeling in beroeps categorieën hanteren.⁵⁹ Eerder zagen we dat het Patershol minder "proletarisch" was samengesteld dan de wijk rond de Molenaarsstraat. Gecombineerd met de inlichtingen over de verschillende ontwikkeling van beide wijken, rijst dan het vermoeden dat de straten rond de Molenaarsstraat vooral bewoond waren door fabrieksarbeiders, terwijl er in het Patershol ook handelaars en ambachtslui woonden. Het zou dan kunnen dat in de arbeidersbuurt van de Molenaarsstraat, door de invloed van het collectief werk in de fabrieken, de socialistische invloed groter was. Ook voor de tijdgenoten was er een verschil tussen fabrieksarbeid en het beoefenen van een "stiel", alhoewel de leef- en woonomstandigheden nauwelijks verschilden.⁶⁰ Als "fabrieksarbeiders" beschouw ik hier eigenlijk alleen de textielarbeiders en dagloners.⁶¹ De zeer ruime categorie van "ambachtslui" strekt zich uit van kleermakers, over metsers en steenkappers tot letterzetter en horlogemakers.⁶² Hiernaast onderscheid ik een brede groep van "bedienden", waaronder zowel brandweperlui, boekhouders, koetsiers, boodschappers, portiers, onderwijzers als spoorwegpersoneel zijn ondergebracht.⁶³ Bij de

---

puide- of kikvorsbillekens die hij ging uitventen. (...) Ook ging hij 's vrijdags naar de fruitmarkt om zakken af te zetten, (...)". De Witte, 1986, 85.

⁵⁹ Ik beweer dan ook niet dat de door mij gevormde beroepsgroepen sociaal homogeen waren (cf. de kritiek R.S. Neale, 1981 op Vincent, 1967, 6 i.v.m. homogeniteit van de beroepsgroepen). Uit tabel 13 is juist gebleken dat in eenzelfde beroepsgroep individuen met uiteenlopende sociale posities thuishoren.

⁶⁰ Zie P. De Witte, 1986. Over het belang van het artisanat binnen de werkende klasse, interessante gegevens en bedenkingen bij S. Steffens, 1995.

⁶¹ Op de kiezerslijst aangeduid als: spinners, katoenbewerkers, wevers, vlasbewerkers, vlaskaarder, katoendrukkers, fabriekswerkers, arbeiders, werkmannen.

⁶² Verder o.a. ook nog: meubelmaker, schilder, paswerker, schrijnwerker, behanger, schoenmaker, smid, ketelmaker, sigarenmaker, borstelmaker, brouwer, zeepmaker, mechaniekmaker, ijzerdraaijer, metaalbewerker, spiegelmaker, gasplaatser, suikerbewerker, houtzager, velomaker, blikslager, loodgieter, smeeder, plafonneerder, wijnaftrekker, instrumentmaker, vergulder, galzenmaker, lantarenmaker, inlijster, klompenmaker, schaliedekker, kunstschilder, cementbewerker, likorist, garneerder, leerbewerker, ajusteerder, wijnsteker, houtdraaijer, kamslager, moeleerder, zadelmaker, vloerder, electricien, wagenmaker, boekbinder, beeldhouwer, kuiper.

⁶³ Verder o.a. ook nog: rekenplichtige, knecht, zeeman, postbode, magazijnier, muzikant, nachtwaker, meesterknecht, hulpapotheeker, dokwerker, ziekenverpleger, paardenafrichter, tekenaar, toneelspeler, stoker, machinist, politieagent, dagbladventer, houtdrager, schouwveger, aanplakker, gezworen weger, mestramer, reiziger. Sommige beroepen hadden ook in de categorie "ambachtslui" kunnen worden ondergebracht. Het aspect "dienstverband" werd hier als (niet steeds duidelijk) criterium gebruikt.

“handelaars” horen zowel leurders, als bakkers, herbergiers en kappers thuis.⁶⁴ Minder problematisch zijn de categorieën “vrije beroepen” en “patroons”.⁶⁵ Getoetst aan de indicator van het stemmenaantal, geeft dat volgend beeld:⁶⁶

TABEL 14 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE MET 1, 2 EN 3 STEMMEN PER BEOEPS-CATEGORIE.

	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
ambachtslui (n=569)	79,44%	18,45%	2,11%
fabrieksarbeiders (n=434)	93,32%	6,45%	0,23%
bedienden (n=282)	78,01%	15,61%	6,38%
handelaars (n=162)	55,56%	26,54%	17,90%
vrije beroepen (n=16)	0,00%	0,00%	100,00%
patroons (n=8)	0,00%	0,00%	100,00%

Het relatieve belang van de verschillende beroepsgroepen in de verschillende wijken is af te lezen uit volgende tabel:

TABEL 15 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE 4 VOORNAAMSTE BEROEPSCATEGORIEËN OP DE TOTALE KIEZERSBEVOLKING.

	ambachtslui	fabrieks- arbeiders	bedienden	handelaars
Sint-Stefanus (n= 1.538)	37,00%	28,22%	18,24%	10,53%
“Patershol” (n=274)	39,42%	20,80%	21,17%	14,60%
“Molenaarstraat” (n=499)	40,68%	38,28%	14,23%	5,21%
“Burgerlijke straten” (n=277)	31,41%	6,50%	21,66%	25,99%

Het klopt dus inderdaad dat de wijk van de Molenaarsstraat significant meer fabrieksarbeiders telde dan het Patershol; het aantal ambachtslui was gelijkwaardig. Het aantal handelaars lag echter beduidend hoger in het Patershol dan in de “Molenaarsstraat”. De homogeen proletarische samenstelling van de buurt van de Molenaarsstraat bracht waarschijnlijk een andere, meer opstan-

⁶⁴ O.a. ook nog: groentenverkoper, vleeshouwer, limonadeverkoper, handelaar, koopman, barbier.

⁶⁵ Vrije beroepen: geneesheer, bouwkundige, apotheker, notaris, raadsheer, griffier, ingenieur. Patroons: (fabrieks)bestuurder, nijveraar, fabrikant.

⁶⁶ Clerus en personen zonder beroep werden niet opgenomen.

dige of strijdbare sfeer met zich mee. Het is in elk geval zo dat bij het doorpluizen van de bevolkingsregisters voor de drie "typestraten" bleek dat in de Tarwestraat bij ruim de helft (41 op 79) van de kiezers een verwijzing naar het strafregister voorkwam, in de Zeugsteeg bij de kleine helft (10 op 24), tegen slechts 1 op de 29 kiezers van de Geldmunt.

3.3. Individuele gegevens over politieke sympathieën

Van de 1.538 personen op de kiezerslijst, kregen er 1.065 (69,25%) een beoordeling mee van de katholieke partij-informant. Daarbij werden 3 tekens gebruikt: +, - en 0 (soms ook een vraagteken). 411 namen werden met een + gemerkt, 189 met een - en 465 met een 0; op het totale aantal kiezers is dat respectievelijk 26,72%, 12,29% en 30,23%. Alhoewel niet expliciet aangegeven, verwijst het plusteken naar de betrouwbare kiezers, vermits de priesters ook dit teken naast hun naam kregen. Aanvankelijk vermoedde ik dat het minteken de kiesplichtigen aangaf waarvan men zo goed als zeker wist dat ze liberaal of socialistisch zouden stemmen. Het 0-teken zou dan verwijzen naar de twijfelachtigen. Aandachtiger onderzoek doet mij echter met vrij grote zekerheid besluiten dat de min op liberale voorkeur wijst, en de nul op socialistische sympathie. Het is opvallend dat in de meer "proletarische" straten het aantal nullen groter is dan het aantal mintekens, en dat dat bij meer "welstellende" straten net omgekeerd is. Bovendien kan men zich afvragen waarom de electorale agent een afzonderlijk teken zou gebruiken voor twijfelachtigheid, terwijl hij bij andere namen niets noteert. Hij gebruikte trouwens ook af en toe een vraagteken om zijn onzekerheid uit te drukken.

Bijkomend onderzoek naar lidmaatschappen van socialistische en katholieke sociale verenigingen ondersteunt de tweede oplossing. Ik nam de ledenboeken van de Samenwerkende Vennootschap Vooruit door.⁶⁷ Per lidmaatschapsnummer vindt men daarin de naam, beroep, adres, datum van aanvaarding en van ontslag en (eventueel) de reden van het ontslag. Alle leden met een adres in de Sint-Stefanusparochie, die ongeveer in de betrokken periode lid waren, werden genoteerd. Al snel bleek echter dat het adres de laatste woonplaats van het lid betrof; het adres werd in potlood ingevuld en bij wijzigingen weggegomd om het nieuwe adres in te vullen. Op die manier kan dus geen volledigheid worden beoogd, zeker als men rekening houdt met het veelvuldig verhuizen van de arbeiders. Toch werden op die manier 267 namen verzameld, waarvan er 92 met quasi-zekerheid werden teruggevonden op de kiezerslijst.

---

⁶⁷ Gent, AMSAB, archief "S.M. Vooruit" (nrs. 13, 14, 15, 15, 17). Blijkbaar ontbreekt één van de boeken. In elk geval nam ik de ledennummers van 1500 tot 7.500 en 1051 tot 11.000 door.

Katholieke ledenlijsten zijn minder gemakkelijk terug te vinden. Het enig bruikbare materiaal bleek een ledenlijst van de Werkmanskring Sint-Stefanus uit 1920.⁶⁸ Die geeft een momentopname, en verstrekt dus geen volledig betrouwbare informatie over het ledenbestand in 1914. Bovendien was uiteraard maar een beperkt gedeelte van de katholieke parochianen lid van deze vereniging, terwijl ook veel niet-parochianen lid waren. Ten slotte is ook hier het adres een probleem: enkel die personen die in 1920 op hetzelfde adres als in 1914 woonden konden worden teruggevonden. Op de lijst stonden 165 namen, waarvan 85 parochianen (51,52%). Van die 85 kon ik er 52 terugvinden op de kiezerslijst (61,18%).

Confronteren we de annotaties van de partij-informant met de resultaten van het onderzoek naar socialistisch of katholiek lidmaatschap, dan merken we een relatief groot parallellisme. 47 van de 52 teruggevonden leden van de Werkmanskring hadden ook een plusteken naast hun naam (90,38%). 52 van de 92 Vooruitleden hadden een nulteken (56,52%), 6 hadden een minteken (6,52%), 6 een plusteken en 28 hadden geen evaluatie meegekregen (30,44%). Dit laatste hoge aantal is vooral te wijten aan het feit dat voor de laatste straten (vanaf de Palingstraat) enkel nog de katholieke kiezers werden aangeduid. Deze cijfers versterken dus de hypothese dat de 0 inderdaad als "socialistisch" en de - als "liberaal" moet geïnterpreteerd worden.⁶⁹ In het vervolg gaan wij ook van deze veronderstelling uit.

Zoals te verwachten, zijn er verschillen in politieke sympathieën naar gelang de wijk of straat. Naast de percentages voor het Patershol en de wijk van de Molenaarsstraat, geef ik ook de cijfers voor het geheel van de meer "burgerlijke" straten zoals die hoger werden beschreven (op basis van de toekenning van 2e en 3e stemmen).⁷⁰

Het aantal kiezers waarop de katholieke partij dacht te kunnen rekenen lag dus hoger in het Patershol dan in de wijk rond de Molenaarsstraat. Kende de partij-informant die bevolking van het Patershol misschien gewoon beter? Het feit dat slechts weinig bewoners van de buurt rond de Molenaarsstraat geen annotatie meekregen, spreekt die veronderstelling tegen. Nog steeds in

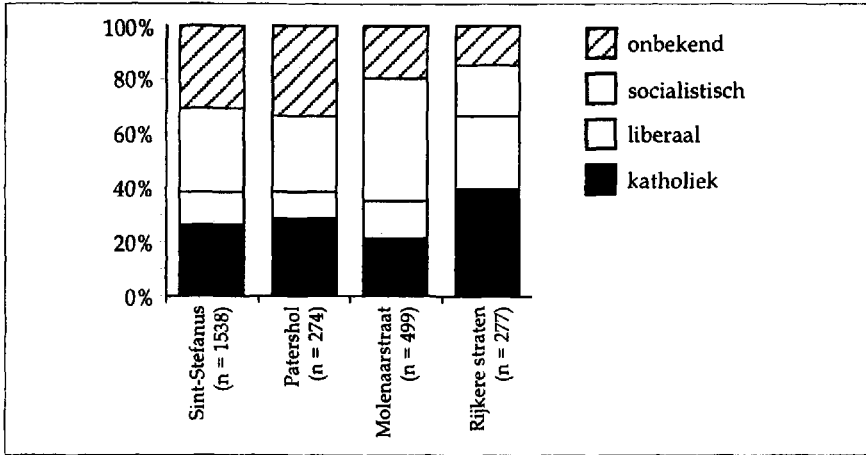
---

⁶⁸ Gent, Klooster der Augustijnen, Archief van de Kerkfabriek van Sint-Stefanus, G.3.: ledenlijst van den Werkmanskring St Stefanus, 18.11.1920.

⁶⁹ Immers, van de Vooruitleden die een beoordeling van de katholieke partij-informant meekregen, werd 81,25% als socialistisch beoordeeld.

⁷⁰ De Academiestraat werd echter niet weerhouden, omdat voor deze straat geen annotaties zijn aangebracht. Wel meegerekend zijn de straten: Augustijnenkaai, Geldmunt, Kleine Vismarkt, Kraanlei, Lange Steenstraat, Lievestraat, Oudburg, St-Margrietstraat, Veerleplaats, Zuivelbrugstraat.

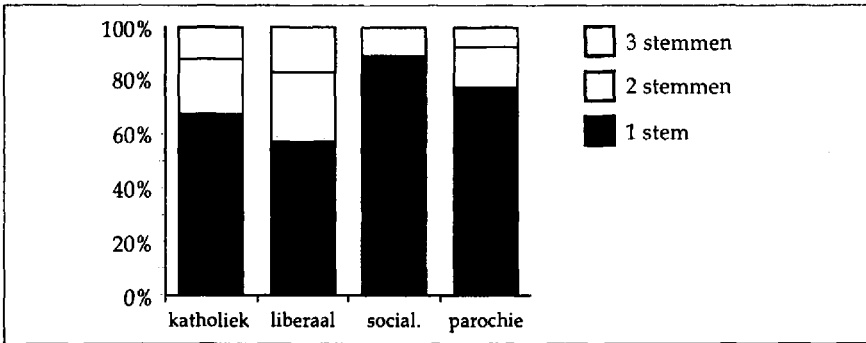
GRAFIEK 1 ELECTORALE VERHOUDINGEN IN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE.

de hypothese dat het 0-teken als een aanduiding van socialistische sympathie moet worden geïnterpreteerd, komt de buurt rond de Molenaarsstraat er als een stuk "roder" uit dan het Patershol.⁷¹ In de "rijkere" straten valt, naast het grote percentage katholiek-gezinden, de grote liberale score op.

Koppelen wij nu de politieke voorkeur aan de sociale indicator van het aantal stemmen.

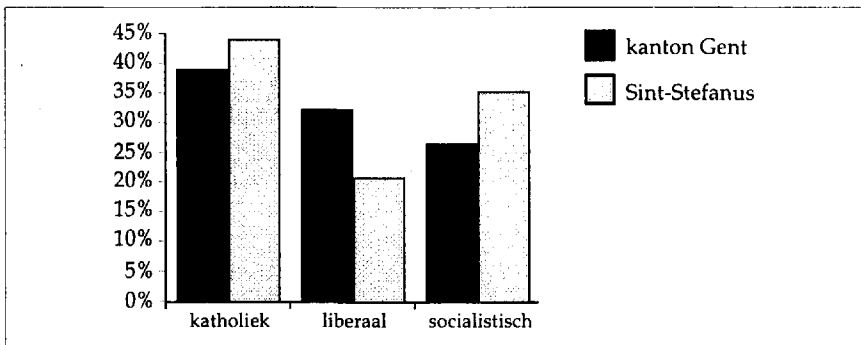
GRAFIEK 2 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE MET 1, 2 EN 3 STEMMEN PER PARTIJ EN HET GEMIDDELDE VOOR DE HELE PAROCHIE.

⁷¹ In percentages uitgedrukt zijn er in het Patershol nochtans een aantal uitgesproken socialistische straten, zoals de Ballenstraat (met 85,71%) en de Hertogstraat (met 60,71%). Het zijn echter straten met resp. 7 en 28 kiezers.

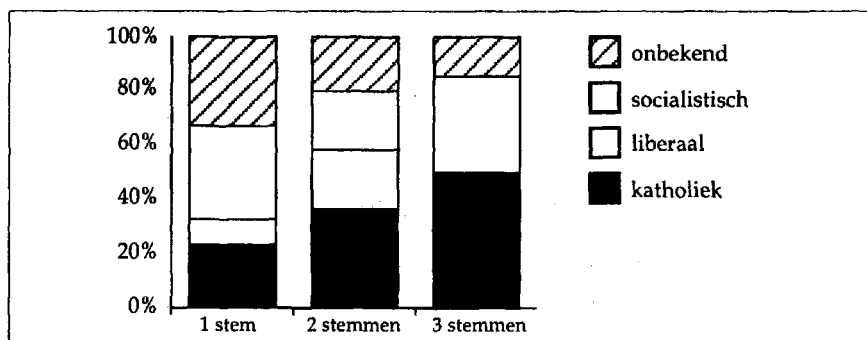
Van deze 1.065 kiezers, beschikken de 38,59% katholieke kiezers dus over 44,00% van de stemkracht, de 17,75% liberale kiezers over 20,72% van de stemkracht en de socialistische 43,66% over 35,28%. Het socialistische electoraat was in deze Gentse arbeiderswijk dus homogeen samengesteld uit weinig vermogenden, terwijl de katholieke partij ook bij plurale kiezers wierf, wat de electorale *outcome* sterk kon beïnvloeden. Vergelijken wij de verkiezingsuitslagen van het kanton Gent voor de Parlementsverkiezingen van 1912 en 1914, met de berekende scores voor de 1.065 Sint-Stefanuskiezers waarvan de politieke gezindheid "gekend" is:

GRAFIEK 3 SCORE VAN DE 3 GROTE PARTIJEN BIJ DE KAMERVERKIEZINGEN VAN 1912 EN 1914 (GEMIDDELDE) IN VERGELIJKING MET DE BEREKENDE SCORE OP BASIS VAN DE ANNOTATIES OP DE KIEZERSLIJST VAN SINT-STEFANUS.

Bij deze cijfers hoort echter een waarschuwing. Vermits bij de berekening van de score op Sint-Stefanus enkel rekening werd gehouden met de kiezers waarvan de politieke kleur op de kiezerslijst genoteerd was, en vermits de katholieke partij-informant beter de eigen getrouwen kende dan die van de andere partijen, moet de populariteit van de beide oppositiepartijen in realiteit hoger hebben gelegen. De kiezers waarvan de politieke voorkeur ons onbekend is, moeten waarschijnlijk grotendeels over de liberale en de socialistische partij worden verdeeld. Dit moet men ook in het achterhoofd houden bij de interpretatie van de volgende grafiek.

GRAFIEK 3 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET EEN BEPAALDE OF ONBEKENDE POLITIEKE VOORKEUR PER ELECTORALE GROEP (1, 2 OF 3 STEMMEN).

In elk geval blijkt uit de cijfers een sociaal verschil tussen de kiezers van de verschillende partijen. Ook bij de vergelijking van de 92 teruggevonden Vooruit-leden met de 52 leden van de Katholieke Werkmanskring blijkt dit sociaal onderscheid.⁷²

TABEL 16 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE STEMMERS MET 1, 2 EN 3 STEMMEN BIJ DE LEDEN VAN VOORUIT EN DE KATHOLIEKE WERKLIEDENBOND OP DE SINT-STEFANUSPAROCHIE.

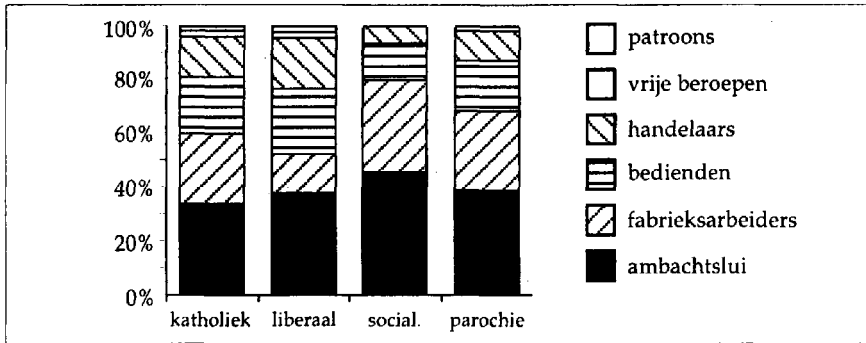
	1 stem	2 stemmen	3 stemmen
Vooruit (n=92)	86,96%	13,04%	
Katholieke Werklieden (n=52)	67,31%	21,15%	11,54%

Was er een verband tussen politieke voorkeur en beroepsgroep? De volgende grafiek toont het procentueel aandeel van de professionele categorieën binnen de verschillende politieke groepen.⁷³ Tevens wordt het aandeel van de beroepsgroepen in de totale kiezersbevolking van de parochie herhaald.

⁷² Men herinnere zich wel dat de periode van het lidmaatschap van de organisaties en de datum van de toekenning van het stemmenaantal nogal uiteen kunnen liggen. Deze gegevens moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

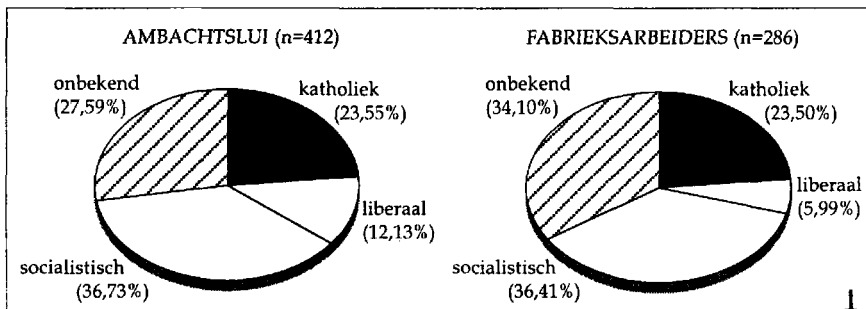
⁷³ Met de clerici wordt hier geen rekening gehouden.

GRAFIEK 5 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE VERSCHILLENDE BEROEPSCATEGORIEËN BINNEN DE ELECTORALE GROEPEN VAN DE SINT-STEFANUSPAROCHIE.

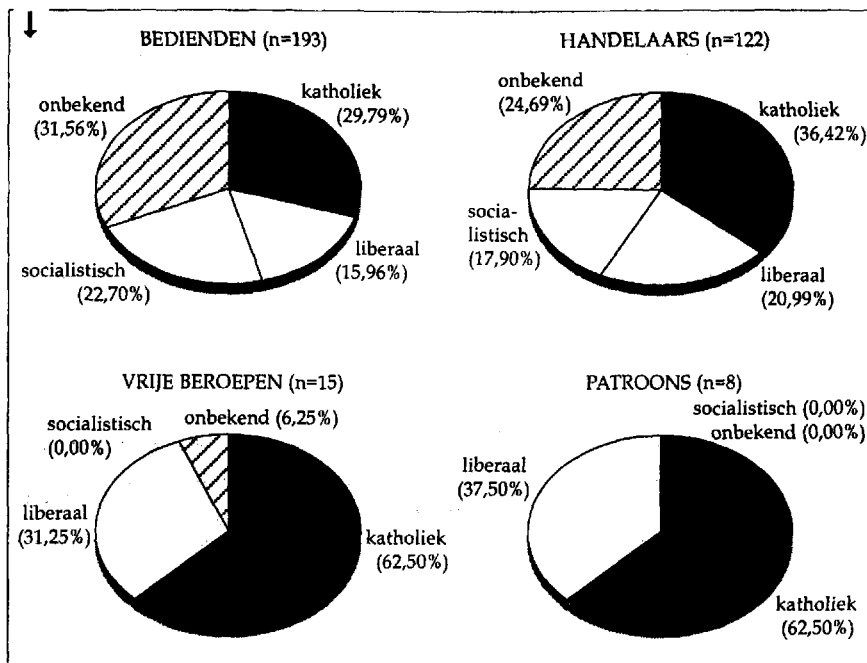

Het socialistisch electoraat was blijkbaar het meest homogeen en klassengebonden. Het overgrote deel van de kiezers werd geworven bij de kleine ambachtslui en fabrieksarbeiders. Het electoraat van de katholieke partij weerspiegelde veel meer de reële professionele verhoudingen op de parochie, en bestond uit alle beroepsgroepen. De liberalen moesten het vooral hebben van ambachtslui, bedienden en handelaars. Beroepsgroep en politieke voorkeur stonden dus niet volledig los van elkaar, zoals ook uit de onderstaande grafische voorstelling blijkt. Toch moet ook bij deze grafiek de bedenking worden gemaakt dat het aantal katholieke kiezers, door de gebruikte bron, relatief oververtegenwoordigd is. Niettemin wordt duidelijk dat de liberalen en de socialisten minder bij alle beroepsgroepen kiezers recruteerden dan de katholieken.

GRAFIEK 6 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE KIEZERS MET BEPAALDE EN ONBEKENDE POLITIEKE VOORKEUR PER BEROEPSCATEGORIE.

Was er ook een band tussen leeftijd en politieke voorkeur? De tijdgenoten leken ervan uit te gaan dat oudere, "rijpere" kiezers minder "extrem", lees minder socialistisch, zouden stemmen. Precies daarom werd bijvoorbeeld de minimumleeftijd voor de nationale verkiezingen op 25 gelegd in plaats van 21, en werd bij de gemeentelijke kieswet van 1895 de leeftijd zelfs tot 30 jaar opgetrokken. Uit volgende cijfers blijkt inderdaad dat de socialisten een opvallend jong electoraat hadden.

TABEL 17 PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE LEEFTIJDGROEPEN BINNEN ELKE POLITIEKE GROEP (EN CUMULATIEVE PROCENTEN).

	katholieken (n=408)		liberalen (n=189)		socialistisch (n=465)	
	%	cumul. %	%	cumul. %	%	cumul. %
25-34 j	22,56	22,56	15,79	15,79	35,44	35,44
35-44 j	22,56	45,12	23,16	38,95	24,13	59,57
45-54 j	21,28	66,40	22,10	61,05	18,04	77,61
55-64 j	15,64	82,04	19,47	80,52	15,00	92,61
65-74 j	12,32	94,36	13,16	93,68	5,87	98,48
74-86 j	5,64	100,00	6,32	100,00	1,52	100,00

De katholieken wierven evenwichtig bij jong en oud, de liberalen hadden een relatief oud kiespubliek, terwijl de socialisten het vooral bij de "jongere" groepen goed deden. Was dit laatste een "leeftijdseffect" - zoals de conservatieve wetgever geloofde - of een "generatie-effect", of een combinatie van beide? Dat is niet zo gemakkelijk uit te maken. Toch is het aannemelijk dat bij de anti-klerikale kiezers, inclusief de handwerklieden en kleine middenstanders, de oudere generaties liberaal stemden en de jongere generaties socialistisch, en dat dat meer een tijdsgebonden effect was dan een leeftijds-effect. Wat er ook van zij, de BWP leed in elk geval het meest onder de toepassing van de gemeentelijke kieswet van 1895, zoals wordt aangetoond door volgende tabel.⁷⁴

TABEL 18 PROCENTUEEL AANTAL KIEZERS,
PER POLITIEKE GROEP, DIE GEEN GEMEENTELIJK STEMRECHT
HEBBEN (SINT-STEFANUSPAROCHIE).

	<i>% aantal geschrapte kiezers gemeenteraadsverkiezingen</i>
katholieken (n=411)	14,84
liberalen (n=189)	10,05
socialisten (n=465)	25,59
parochie (n=1.538)	20,35

4. CONCLUSIES

Het uitgangspunt voor deze bijdrage is zeer beperkt: een geannoteerde kiezerslijst van een Gentse parochie uit 1914. Hieraan conclusies koppelen over het kiesgedrag in België aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog is dus stoutmoedig. Een van de besluiten lijkt juist te zijn dat voor de verklaring van electorale successen lokale en regionale factoren heel belangrijk zijn. Dat de BWP in het arrondissement Gent-Eeklo bleef steken op de derde plaats, terwijl de partij in een aantal Waalse industriële gebieden nummer één werd, wordt verklaarbaar door sociale en religieuze factoren. De Waalse arbeiders verwierven gemakkelijker de tweede of derde stem, zodat de socialistische partij er minder te lijden had onder de toepassing van het meervoudig stemrecht. De verschillende sociale situatie van de Gentse en Waalse arbeiders kreeg, voor zover ik weet, nog nauwelijks aandacht. Maar daarin kan niet de enige oplossing worden gevonden. Alhoewel het geen twijfel behoeft dat de aanhang

---

⁷⁴ De reductie van het aantal kiezers voor de gemeenteraadsverkiezingen in vgl. met de Kamerverkiezingen heeft natuurlijk niet alleen met leeftijd te maken. Ter vergelijking: in het arrondissement Gent werd het electoraat door de bepalingen met 21,96% gereduceerd en in België met 23,13%.

van de BWP vooral uit arbeiders en kleine ambachtslui bestond, is het toch duidelijk dat ook de andere partijen bij deze beroeps categorieën recruteerden. Vooral het electoraat van de katholieke partij lijkt, althans in onze steekproef, een vrij evenwichtige weerspiegeling van de reële verhoudingen binnen het kiezerskorps.⁷⁵ Dit lijkt mij alvast de meest belangwekkende vaststelling. Ook hier weer zou een vergelijking met een Waalse arbeiderswijk verhelderend zijn. Er werd aangetoond dat de Gentse "proletarische" parochie Sint-Stefanus in het begin van deze eeuw zeker niet volledig was "ontkerkelijk". In een "gore buurt" als het Patershol was de kerkelijke invloed reëel, al was het maar omdat de kinderen er school liepen bij de paters. Met de bewoners van de Molenaarsstraat en aanpalende straten was het contact geringer, en de socialistische aanhang meteen ook groter. Alles lijkt erop te wijzen dat de ontkerkelijking in de Waalse industriesteden verder was doorgedrongen dan in het "Manchester van het vasteland".

Religie als determinerende factor voor kiesgedrag? In de verkiezingscampagne van 1914 speelt de religieuze kwestie in elk geval een hoofdrol. Vooral de liberalen verweten de katholieken af te wijken van de basisovereenkomst van 1830 en de Staat aan de Kerk te willen onderwerpen. De nieuwe schoolwet, die net vóór de verkiezingen door het parlement werd geloodst, en die voorzorg in leerplicht gekoppeld aan ruimere staatsbetoelaging van het vrij onderwijs, was volgens hen ongrondwettelijk. De socialisten deden vooral beroep op het klassenbewustzijn en riepen de christelijke arbeiders op hun rangen te verwoegen, maar doorspekten hun propaganda wel met antiklerikale kritiek. Het is duidelijk dat de levensbeschouwelijke strijd het land bleef verscheuren. Meer dan de sociaal-economische? De levensbeschouwelijke breuklijn was van een andere aard, ze was *niet negotieerbaar*. De sociaal-economische was dat veel meer. Over lonen, stemrecht, arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid kon onderhandeld worden, over de onfeilbaarheid van de paus en de ziel van het kind niet (Smith, 1991, 13). Giovanni Sartori merkte op:

"class is the major determinant of voting behaviour only if no other cleavage happens to be salient" (Sartori, 1990, 158).

En dat was de levensbeschouwelijke breuklijn aan de vooravond van de Wereldoorlog in elk geval.

---

⁷⁵ Cf. de Leuvense hoogleraar L. Dupriez, 1904, 18 (in een duidelijk partijdige brochure): "S'il est en effet, un parti qui se recrute dans toutes les classes sociales, c'est bien le *parti catholique*."

Moet hier de reden worden gezocht waarom arbeiders voor de katholieke partij stemden? Of zijn daar extra-religieuze verklaringsfactoren voor te vinden? In het begin van deze bijdrage werd verwezen naar Carl Strikwerda, die beweerde dat de Gentse christen-democraten handig inspeelden op de noden van het electoraat. Vaak wordt ook gewezen op het belang van de verzuiling. De Kerk en de katholieke partij stonden in verbinding met een gans netwerk van sociale organisaties, die zich steeds verder van de strikt religieuze sfeer begaven. Enigszins in die lijn betoogde Jan Art dat de Kerk meer en meer nevenfuncties ontwikkelde (onderwijs, verenigingsleven, sociale promotie, werkverschaffing, arbeidersbeweging) naar gelang de religieuze behoefte afnam door bijvoorbeeld groeiende empirische kennis. Zo werden de afhankelijkheidsrelaties kunstmatig in het leven gehouden en de ontkerkelijking afgeremd (Art, 1977, 347-349). Dit was ook een recurrent thema in de antiklerikale propaganda. In het socialistische dagblad *Vooruit* werd bijvoorbeeld beweerd dat er geen beter middel was om een job aan de spoorwegen te bemachtigen dan lid te worden van een katholieke kring en daar "aan de slip van mijnheer de onderpastoor" te hangen. "In de katholieke werkmanskringen van Ledeburg, Muide, St Pieters Buiten, enz. wemelt het van kruipdieren."⁷⁶ Toch lijkt er ook aan het lidmaatschap van de socialistische organisaties voor de werklieden veel materieel en sociaal voordeel verbonden te zijn geweest. De christelijke tegenhangers konden nauwelijks concurreren met de socialistische. Bovendien moesten kerkgang en lidmaatschap van katholieke verenigingen, gezien de minderheidspositie van de kerksen in de stedelijke samenleving, de arbeiders eerder problemen opleveren in eigen kring.⁷⁷ Het kan natuurlijk ook zijn dat een aantal niet-gelovige arbeiders en ambachtslui toch voor de katholieke partij kozen omwille van haar Vlaamsgezindheid bijvoorbeeld, of omdat ze meer onmiddellijke sociale hervormingen verwachtten van deze partij dan van de socialistische. Omgekeerd zou men zich kunnen voorstellen dat katholieke arbeiders de Werkliedenpartij steunden. Toch is dit weinig waarschijnlijk in een sterk gepolariseerde samenleving, waar de partijen en kandidaten de "anderen" voortdurend tot "vijanden" uitriepen.

De basisbreuklijn in de stad Gent was aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog dus de levensbeschouwelijke. Links van deze breuklijn bevonden zich de liberale en de socialistische partij die elk een sociaal-verschillend gedeelte van het electoraat vertegenwoordigden. Samen groepeerden zij het grootste deel van de kiezers. Rechts van de breuklijn was er maar één partij, de katholieke.

---

⁷⁶ Een spoorwegaarbeider, "De klerikale Staat Uitbuitert per excellentie", *Vooruit*, 19.5.1914.

⁷⁷ Vgl. O. Chadwick, 1991, 100-101: "(...) to attend church (except at harvest festivals) would be a departure from the social custom of his equals and friends, would turn him into an eccentric, if not one liable to the accusation of trying to ape his betters."

lieke, die burgers van uiteenlopende sociale lagen groepeerde. Het katholieke electoraat was dus veel minder klassengebonden dan het socialistische of het liberale. Een *rational choice*-benadering schiet tekort. De autonomie van de religieus-mentale factor moet hier worden erkend. Dat deed Carl Strikwerda te weinig in zijn benadering. Hij vertrok van het (foutieve) uitgangspunt dat Gent "de meest antiklerikale stad van België was", en dat de Gentse christendemocraten onder het leiderschap van Arthur Verhaegen, en door in te spelen op de wensen van de kiezers, het tij konden keren en bijdroegen tot de katholieke *revival*. Door in eerste instantie de ontkerkelijking van de Gentse arbeiders te overschatten, overschatte Strikwerda vervolgens ook de Gentse christendemocratie. De uitbouw van de katholieke arbeidersorganisatie was een eerder late reactie op de socialistische, antiklerikale arbeidersbeweging en ging niet ten koste van die laatste. Het was een poging om de christelijke arbeiders van de antigodsdienstige propaganda af te schermen. In die zin droeg de arbeidersbeweging sterk bij tot het vormen van een stedelijke katholieke "subcultuur", waarin religie, lidmaatschap van sociale organisaties en stemgedrag nauw verbonden waren. Hoe stabiel en "betrouwbaar" die koppeling was, is hier minder aan de orde. Beperken wij ons tot een citaat uit het Gentse katholieke dagblad *Le Bien Public* na de verkiezingen van 24 mei 1914:

"Les catholiques votent, par devoir de conscience, pour la liste catholique, même lorsqu'ils ont à se plaindre de tel ou tel candidat, de tel ou tel ministre, ou lorsque telle ou telle loi les blesse dans leurs intérêts. Seulement, le devoir de conscience ne parle pas toujours assez haut dans toutes les âmes, et c'est un jeu dangereux que de placer l'électeur entre sa conscience et ses mécontentements."⁷⁸

BIBLIOGRAFIE

- ADRIAENS (V.), *Liberalisme op het Zuid-Oostvlaamse platteland in de 19e eeuw*, Gent, 1991.
- ADRIAENSEN (F.), "Breken en bouwen in een industriële stad", in: G. DESEYN, ed., *Bouwen voor de Industrie*, Gent, 1989, pp.39-60.
- ART (J.), *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Standen en Landen LXXI, Kortrijk, 1977.
- ART (J.), *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent 1830-1914*, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XIV, Gent, 1979.
- ART (J.); "Vaticaanse brieven en plaatselijke politiek. De nuntius en de Gentse partijstrijd rond 1890", *Liber Alumnorum Karel van Isacker s.j., Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXIII, 1980, pp. 401-441.

---

⁷⁸ "Une interview de M. de Broqueville sur les élections", *Le Bien Public*, 27.5.1914.

- ART (J.), "Aspecten van de religieuze praktijk", in M. CLOET, ed., *Het bisdom Gent (1559-1991) Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1992, pp. 413-435.
- BAETEN (W.), "Patronaten in Vlaanderen en Nederland (1850-1941)", *Trajecta*, III, 1994, pp. 34-60.
- BARTHELEMY (J.), *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, Parijs, 1912.
- BARTIER (J.), "Partis politiques et classes sociales en Belgique", *Res Publica*, X, 1968, pp. 33-106.
- BARTOLINI (S.) en MAIR (P.), *Identity, competition, and electoral availability. The stabilisation of European electorates 1885-1985*, Cambridge, 1990.
- BERGLUND (S.) en THOMSEN (S.R.), eds., *Modern Political Ecological Analysis*, Åbo, 1990.
- BUTLER (D.) en STOKES (D.), *Political Change in Britain. The Evolution of Electoral Choice*, Bungay, 1974 (2e editie).
- CAPITEYN (A.) e.a., *Gentse torens achter een rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, Gent, 1983.
- CHADWICK (O.), *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, Cambridge, 1991.
- CLARKE (P.F.), "Electoral Sociology of Modern Britain", *History*, LVII, 1972, pp. 31-55.
- COPPEJANS-DESMEDT (H.), *Bedrijfsarchieven op het stadsarchief van Gent. Inventaris van de fondsen de Hemplinne en Voortamm*, IUCHG LXVII, Leuven-Parijs, 1971.
- CURTICE (J.), "Great-Britain: Imported ideas in a changing political landscape", *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, pp. 267-286.
- DE BELDER (J.), "Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1976, pp. 257-279.
- DECHESNE (M.), *Le parti libéral à Liège 1848-1899*, Bijdragen IUCHG LXXVI, Leuven-Parijs, 1974.
- DE MAEYER (J.), "Op zoek naar de wortels van de christelijke arbeidersbeweging. De Anti-Socialistische Werkliedenbond van Gent vóór 1914", in E. GERARD en J. MAMPUYS, eds., *Voor Kerk en Werk. Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging 1886-1986*, KADOC-Jaarboek 1985, Leuven, 1986, pp. 41-99.
- DE MAEYER (J.), *Arthur Verhaegen 1847-1917. "De Rode Baron"*, Leuven, 1994.
- DE MAEYER (J.) en WYNANTS (P.), eds., *Les Vincentiens en Belgique. 1842-1992*, Leuven, 1992.
- DE MAEYER (J.), HEYRMAN (P.) en QUAGHEBEUR (P.), "Een glorieus verleden: De Vincentianen in Gent (1845-1992)", in J. DE MAEYER en P. WYNANTS, eds., *Les Vincentiens en Belgique. 1842-1992*, Leuven, 1992, pp. 279-315.
- DE RYCKE (I.), VAN RENTERGHEM (J.) en DE BUCK (P.), *Onderzoek naar over den toestand der beluiken binnen de stad Gent, Sint-Amandsberg, [1899]*.
- DE RYCKE (I.), VAN RENTERGHEM (J.) en DE BUCK (P.), *De beluiken binnen de stad Gent, Sint-Amandsberg, 1904*.
- DE SAINT-MOULIN (L.), "Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830", *Annuaire d'histoire liégeoise*, X, 1967, pp. 33-127.
- DE SAINT-MOULIN (L.), *La construction et la propriété des maisons expressions des structures sociales. Seraing depuis le début du XIXe siècle*, Pro Civitate XI, Brussel, 1969.
- DESEYN (G.), "Bouwen voor de industrie", in: G. DESEYN, ed., *Bouwen voor de Industrie*, Gent, 1989, pp. 63-103.
- DE SMAELE (H.), "Le Parti catholique et les mutations socio-politiques dans l'arrondissement de Bruxelles autour de 1900", in *Catholicisme et politique au XIXe et XXe siècles*, Centre de Recherches en Histoire du Droit et des Institutions (Facultés Universitaires Saint-Louis), Cahier n° 3, Brussel, 1995, pp. 63-119.
- DE SMAELE (H.), "De Gentse Augustijnenparochie Sint-Stefanus", in: *Zeven eeuwen Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*, Gent, 1996, pp. 125-151.

- DESTANBERG (D.), *De Kiezingen te Gent sedert 1830*, Gent, 1910.
- DEVOLDER (K.), *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad en haar leden 1830-1914*, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XX, Gent, 1994.
- DE WINTER (K.), "Stand van het bronnenmateriaal inzake Gemeenteraads-, Provincieraads- en Wetgevende verkiezingen voor de provincie Oost-Vlaanderen (ca. 1830-1970)", *Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, 1984, pp. 87-91.
- DE WITTE (P.), *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden 1848-1918*, Leuven, 1986.
- DHAENE (L.), "Grondbezit en macht. Een onderzoek naar de basis van de machtsstructuren op het platteland, Zingem 1790-1895", in *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12e-19e eeuw)*, 13e Internationale Colloquium van het Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, serie in 8°, LXXVII, 1988, pp. 743-779.
- DUPRIEZ (L.), *Le Suffrage Plural et les Partis Politiques*, Brussel, 1904.
- DRAKE (M.), "The Mid-Victorian Voter", *The Journal of Interdisciplinary History*, I, 1971, pp. 473-490.
- DUIJVENDAK (M.) en KOOIJ (P.), *Sociale geschiedenis, theorie en thema's*, Assen-Maastricht, 1992.
- EECKHOUT (G.), "Nos Institutions Représentatives", in: *Histoire de la Belgique Contemporaine 1830-1914*, Brussel, 1928, dl. I, pp. 351-406.
- ELCHARDUS (M.) en DERKS (A.), "Culture Conflict and its Consequences for the Legitimation Crisis", *Res Publica*, XXXVIII, 1996, pp. 238-253.
- FROGNIER (A.-P.), "Sociologie électorale et histoire", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VI, 1975, pp. 391-402.
- GEVERS (L.), "Gezin, religie en moderniteit. Visie en strategie van de Belgische bisschoppen (1830-1940)", *Trajecta*, IV, 1995, pp. 103-121.
- HEYRMAN (P.), *Voor eigen winkel. Honderd jaar middenstand en middenstandsbeweging in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1991.
- HÖLSCHER (L.), "Secularization and Urbanization in the Nineteenth Century. An interpretative model", in H. McLEOD, ed., *European Religion in the Age of Great Cities 1830-1930*, Londen-New York, pp. 263-288.
- KAASE (M.) en KLINGEMAN (H.-D.), "Electoral research in the Federal Republic of Germany", *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, pp. 343-366.
- KURGAN-VAN HENTENRYK (G.), JAUMAIN (S.) en MONTENS (V.), eds., *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel, 1996.
- KWANTEN (G.), *Welstand door Vereniging. De ontwikkeling van de christelijke arbeiderscoöperaties 1886-1986*, Brussel, 1987.
- LAMBERTS (E.), "Joseph de Hemptinne: een kruisvaarder in redingote", in E. LAMBERTS, ed., *De Kruistocht tegen het Liberalisme*, Leuven, 1984, pp. 64-107.
- LAMBERTS (E.), "Hendrik Frans Bracq (1864-1888)", in M. CLOET, ed., *Het bisdom Gent (1559-1991) Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1992, pp. 327-341.
- LAMBERTS (E.), "België sinds 1830", in J. BLOM en E. LAMBERTS, eds., *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, 1993, pp. 252-307.
- LAYBOURN (K.), "The Rise of Labour and the Decline of Liberalism: The State of the Debate", *History*, LXXX, 1995, pp. 207-226.
- LIPSET (S.M.) en ROKKAN (S.), "Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", in S.M. LIPSET en S. ROKKAN, eds., *Party Systems and Voter Alignments*, New York, 1967, pp. 1-64.
- MACHIN (G.I.T.), *Politics and the Churches in Great Britain, 1869-1921*, Oxford, 1987.
- McLEOD (H.), "Introduction", in H. McLEOD, ed., *European Religion in the Age of Great Cities 1830-1930*, Londen-New York, 1995, pp. 1-39.

- MERCIER (D.-J.), *Oeuvres Pastorales. Actes-Allocutions-Lettres*, Parijs, 1913.
- MILLER (W.E.), "An organizational history of the intellectual origins of the American National Election Studies", *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, pp. 247-265.
- MOYNE (M.), *Résultats des Elections Belges entre 1847 et 1914*, Brussel, 1970.
- NEALE (R.S.), *Class in English History 1680-1850*, Oxford, 1981.
- PELLING (H.), *Social Geography of British Elections 1885-1910*, Londen, 1967.
- PRENEEL (L.), "De Kerk in Revolutietijd", in: H. VAN DE VOORDE e.a., *Bastille, Boerenkrijg en Tricolore*, Leuven, 1989, pp. 143-176.
- RÉMOND (R.), "Les élections", in R. RÉMOND, ed., *Pour une histoire politique*, Parijs, 1988, pp. 33-48.
- RIHOUX (B.), "Electoral reform and electoral behaviour in Belgium: change within continuity ... or conversely", *Res Publica*, XXXVIII, 1996, pp. 255-278.
- ROBINSON (W.S.), "Ecological correlations and the behaviour of individuals", *American Sociological Review*, XV, 1950, pp. 351-357.
- ROMBAUTS (W.), *Het paasverzuim in het Bisdom Brugge (1840-1911)*, Bijdragen IUCHG LXII, Leuven-Parijs, 1971.
- SARTORI (G.), "The Sociology of Parties: A Critical Review", in MAIR (P.), ed., *The West-European Party Systems*, Oxford, 1990, pp. 150-182.
- SAS (B.), *Tussen Klooster en Pastorie. De Sint-Stefanusparochie te Gent van 1803 tot 1914*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1995.
- SAUVEUR (M.), *Statistique du vote plural en Belgique*, Brussel, 1908.
- SCHOLLIERS (M.), *Bedrijfsgeschiedenis van de firma A. Voortman - NV Texas*, Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis, De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw, dossier 2, Brussel, s.d.
- SMET (M.) en VAN HOUTTE (J.), "Sociografische aspecten van de Kerk in Vlaanderen", in J. KERKHOF en J. VAN HOUTTE, ed., *De Kerk in Vlaanderen*, Tiel-Den Haag, 1962, pp. 24-56.
- SMITH (G.), *Politics in Western Europe. A Comparative Analysis*, Dartmouth, 1991.
- STEELS (M.), *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent 1828-1914*, Gent, 1978.
- STEFFENS (S.), "La "Belgique industrielle" au XIXe siècle ou la grande industrie comme symbole de modernité et de progrès", in A. MORELLI, ed., *Les grands mythes de l'Histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel, 1995, pp. 149-162.
- STRIKWERDA (C.), "A resurgent religion. The rise of Catholic social movements in nineteenth-century Belgian cities", in H. McLEOD, ed., *European Religion in the Age of Great Cities 1830-1930*, Londen-New York, 1995, pp. 61-89.
- SWYNGEDOUW (M.), BEERTEN (R.) en CARTON (A.), "Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991", in M. SWYNGEDOUW e.a., eds., *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de Politieke Opvattingen van Vlamingen*, Leuven-Amersfoort, 1993, pp. 15-25.
- THOMSEN (S.R.), *Danish Elections 1920-79. A Logit Approach to Ecological Analysis and Inference*, Århus, 1987.
- VALEN (H.) en AARDAL (B.), "The Norwegian programme of electoral research", *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, pp. 287-309.
- VAN DER EIJK (C.) en NIEMÖLLER (K.), "Election studies in the Netherlands: Pluralism and accommodation", *European Journal of Political Research*, XXV, 1994, pp. 323-342.
- VAN EENOO (R.), "De geschiedenis van Gent, een kritische balans. Van de Franse Revolutie tot heden", *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Nieuwe Reeks, XLVII, 1993, pp. 49-62.
- VANNESTE (D.), *Gent, een geografische gids*, Acta Geographica Lovaniensia XXV, Leuven, 1985.
- VANSCHOENBEEK (G.), *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen: le monde*

socialiste gantois en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1992, 5 dln.

VELDER (B.A.), *Kunst en Volk, redevoering uitgesproken bij de plechtige Prijsuitreiking in de St. Lucasschool te Gent (...)*, Lokeren, 1895.

VERBEEEMEN (J.), "De evolutie van de politieke opinie te Mechelen in de periode 1878-1887", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren, Letterkunde en Kunst van Mechelen*, 1964, pp. 199-223.

VERBRUGGEN (P.), "Deelalternatieven voor de traditionele godsdienstbeleving in het Gentse socialisme. Een bijdrage tot de geschiedenis van de arbeiderscultuur", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XVII, 1991, pp. 414-433.

VINCENT (J.R.), *Pollbooks: How Victorians Voted*, Cambridge, 1967.

VON BEYME (K.), *Political Parties in Western Democracies*, Hants, 1985.

WITTE (E.), "Verkiezingsonderzoek in België", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCII, 1979, pp. 293-312.

WITTE (E.), "Littérature, ouvrages de référence et sources concernant les réformes électorales belges depuis 1831", in S. NOIRET, ed., *Political Strategies and Electoral Reforms: Origins of Voting Systems in Europe in the 19th and 20th Centuries. Stratégies politiques et réformes électorales: aux origines des modes de scrutin en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Baden-Baden, 1990, pp. 162-184.

WITTE (E.), "Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel", in *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek*, Handelingen van het 16e Internationale Colloquium van het Gemeentekrediet, Brussel, 1994, pp. 13-72.

WITTE (E.), *Politiek en Democratie. Omtrent de werking van de westerse democratieën in de 19de en 20ste eeuw*, Brussel, 1996 (2e editie).

Déterminants du comportement électoral. Rapports électoraux dans un quartier ouvrier gantois à la veille de la première guerre mondiale

HENK DE SMAELE

RÉSUMÉ

Dans l'enquête électorale, on tente de déterminer qui vote pour quel parti. Pour ce genre d'étude, les sondages d'opinion sont très précieux, car ils fournissent des données individuelles. Si l'on ne dispose que d'informations groupées, comme les résultats des élections et toutes sortes de statistiques, il est dangereux de se prononcer sur les déterminants possibles du comportement électoral. Les sondages d'opinion ne sont introduits dans ce type d'enquête qu'après la seconde guerre mondiale, de sorte que les historiens sont généralement contraints de baser leur analyse sur les résultats électoraux. Toutefois, le point de départ de la présente contribution concerne une liste d'électeurs de 1914, de la paroisse Saint-Etienne de Gand. Les préférences politiques de ces électeurs y sont notées par un agent du parti catholique. De cette manière, des données individuelles peuvent tout de même être intégrées à l'analyse. La paroisse peut être caractérisée de "prolétarienne". Elle comporte deux quartiers distincts: un quartier paupérisé plus ancien, d'une part, et un quartier industriel plus récent, d'autre part. Le premier est socialement moins homogène, moins nettement anticlérical et moins socialiste. Le second quartier est, par contre, beaucoup plus "rouge". Il est frappant que les électeurs du parti catholique se dispersent dans les différents groupes professionnels, classes et catégories d'âge. Le parti libéral recrute surtout dans la classe moyenne, tandis que l'électorat socialiste se compose d'artisans et d'ouvriers. Les électeurs socialistes sont en moyenne plus jeunes que les libéraux. Les résultats permettent de conclure que, du moins à Gand, à la veille de la première guerre mondiale, la ligne de fracture philosophique demeure le clivage de base "non négociable". A gauche de la fracture se situent les partis libéral et socialiste, représentant chacun une partie de l'électorat socialement distincte. A droite, il n'y a qu'un parti qui groupe les bourgeois issus de diverses couches sociales. La religion et la classe sociale semblent donc constituer deux facteurs déterminants du comportement électoral.

**Determinants in the voting behaviour
in a Ghent parish on the eve of the First World War**

HENK DE SMAELE

SUMMARY

Electoral research aims at finding out who votes for which party. For this type of research opinion polls are of tremendous value because these offer individual data. When having only aggregate data such as election results and various statistics at one's disposal, it is dangerous to pronounce upon possible determinants of electoral behaviour. It was not until after World War II that surveys were introduced in psephological research. Therefore historians are usually forced to base their analyses on election results. The starting point of this contribution is nevertheless a list of voters of the Ghent parish of Sint-Stefanus dated 1914 showing the political preferences of the voters as perceived by a catholic party agent. This allows for an analysis which includes individual data. The parish could be characterised as "proletarian" with two distinct neighbourhoods: an older impoverished one, and a newer industrial one. The former was socially less homogenous, less saliently anti-clerical and less socialist. The latter neighbourhood on the other hand was much more "red". Roughly speaking the Catholic Party voters are found throughout all professional categories, classes and age groups. The Liberal Party was especially popular with the middle classes whereas the socialist electorate consisted of artisans and labourers. The socialist voters were on average younger than the liberal. These findings substantiate the conclusion that - at least in Ghent - the religious cleavage remained the non-negotiable basic cleavage on the eve of the First World War. Left of that cleavage the Liberal and Socialist Parties were situated, both representing a socially different part of the electorate. To the right of the cleavage there was only one party, that appealed to citizens of diverse social layers. Religion and class thus appear to have been two important determinants in the voting behaviour.